

एम.ए.मराठी (प्रथम वर्ष)

MAR 501 MJ

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास (इ.स.१८१८ ते १९२०)

मूल्यमापनाचा आराखडा - श्रेयांक ४

विद्यापीठ ७० गुणांची परीक्षा

- प्रश्न क्रमांक १) दोन पैकी एका प्रश्नाचे उत्तर लिहा. (शब्द मर्यादा - ३०० शब्द) - गुण १५
प्रश्न क्रमांक २) दोन पैकी एका प्रश्नाचे उत्तर लिहा. (शब्द मर्यादा - ३०० शब्द) - गुण १५
प्रश्न क्रमांक ३) दोन पैकी एका प्रश्नाचे उत्तर लिहा. (शब्द मर्यादा - ३०० शब्द) - गुण १५
प्रश्न क्रमांक ४) दोन पैकी एका प्रश्नाचे उत्तर लिहा. (शब्द मर्यादा - ३०० शब्द) - गुण १५
प्रश्न क्रमांक ५) चार पैकी दोन टीपा लिहा. (शब्द मर्यादा - १०० शब्द) - गुण १०

अंतर्गत मूल्यमापन (एकूण गुण : ३० गुण)

- १) लेखी परीक्षा - २० गुण
२) मौखिक परीक्षा / प्रकल्पलेखन / गृहपाठ यापैकी १ पर्याय निवडा - ५ गुण

M.A. MARATHI

विषय : अर्वाचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास (इ.स.१८१८ ते १९२०)

घटक १. वाङ्मयेतिहास : स्वरूपमीमांसा

उद्दिष्टे

साहित्याचा अभ्यास करीत असताना साहित्येतिहासाची संकल्पना समजून घेणे महत्त्वाचे आहे. कारण साहित्याची निर्मिती समाजात आणि समाज घटकांनी होत असते. मराठी वाङ्मयाचा अभ्यास करताना साहित्येतिहासाची संकल्पना समजून घेणे महत्त्वाचे आहे. प्रस्तुत प्रकरणात साहित्येतिहासाची संकल्पना समजून घेणार आहोत. प्रत्येक कालखंडातील साहित्य समजून घेण्यासाठी कालखंड संकल्पनेचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे. प्रत्येक कालखंडात साहित्याचा आशय-विषय बदलतो. त्यामुळे साहित्यनिर्मिती आणि कालखंड यांचा सहसंबंध पाहणे. साहित्य निर्मितीमागे प्रत्येक काळातील प्रेरणा व प्रवृत्ती बदलते. त्यासंदर्भात कालिक संदर्भाचा अभ्यास करणे.

प्रास्ताविक

साहित्य आणि समाज यांचा अनन्यसाधारण असा घनिष्ठ संबंध आहे. मराठी वाङ्मयाचा काळानुसार अभ्यास करताना आवश्यक आहे. राङ्गसाहित्येतिहासाची स्वरूपमीमांसेफचा अभ्यास करणे साहित्यामधून समाज, संस्कृती, धार्मिक रूढी-परंपरा प्रकट होत असतात. साहित्याचे लेखन करणारा लेखक हा समाजातील एक घटक असतो. मात्र प्रत्येक लेखकाची विचारसरणी वेगवेगळ्या स्वरूपाची असते. प्रत्येक लेखकाची जडण-घडण वेगवेगळ्या सामाजिक आणि वैचारिक विचारसरणीत झालेली असते. त्यामुळे वेगवेगळ्या स्वरूपाचे साहित्य जन्माला येते. तसेच प्रत्येक काळातील सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय आणि धार्मिक परिस्थिती वेगवेगळ्या स्वरूपाची असते. त्यामुळे साहित्येतिहासाची संकल्पना, कालखंडाची संकल्पना, साहित्यनिर्मिती आणि कालखंड यांचा सहसंबंध आणि साहित्यनिर्मितीमागील प्रेरणा व प्रवृत्तीचा कालिक संदर्भ यांचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे आहे.

वाङ्मयेतिहासाची संकल्पना

वाङ्मयेतिहासाची संकल्पना समजून घेत असताना आपल्याला साहित्य आणि समाजाचा संबंध समजून घ्यायला हवा. वाङ्मयेतिहासाचे लेखन करणाऱ्या लेखकाच्या व्यक्तिगत दृष्टीकोणावरसुद्धा हे लेखन अवलंबून असते. लेखक वाङ्मयेतिहासाची निर्मिती करीत असला तरी तो समाजाचा घटक असतो. समाजातील अनेक प्रथा-परंपरांचा त्या व्यक्तिवर परिणाम झालेला असतो. त्यामुळे लेखक वाङ्मयीन दृष्टीकोण आणि सामाजिक दृष्टीकोण स्वीकारून वाङ्मयेतिहासाचे लेखन करतो. साहित्येतिहासाचे लेखन करताना समाज, संस्कृती, धर्मकल्पना, तत्त्वज्ञान, आर्थिक स्थिती, राजकीय स्थिती, भूमी, कालखंड, वाङ्मयीन परंपरा इतर गोष्टी विचारात घेतल्या जातात.

व्याख्या :-

प्रा. गंगाधर पाटील :- "साहित्यकृती व वाचक यांच्यामधील परस्पर संबंधाचा इतिहास म्हणजे साहित्येतिहास"

वसंत आबाजी डहाके :- "एक संस्कृती असलेल्या, एकभाषा असलेल्या भूप्रदेशातील लोकांच्या साहित्याचा इतिहास म्हणजे मराठी वाङ्मयाचा इतिहास."

क्रेन :- "साहित्येतिहास म्हणजे केवळ वाङ्मयांतर्गत घटकांच्या परस्पर संबंधाचा अभ्यास साहित्येतिहासाची संकल्पना म्हणजे उघडच इतिहास आणि टीका यांची एकत्रीकरण आहे."

साहित्येतिहास संकल्पना :-

साहित्येतिहासाच्या संकल्पनेचा अभ्यास करताना मानवाबरोबर निसर्गघटित वस्तूंचाही अभ्यास करावा लागतो. मानवाबरोबर, भूगोल, हवामान पाऊसपाणी, डोंगरदऱ्या समुद्रकिनारे, वाळवंट याबरोबर रूढी-परंपरा चालीरीतीचे चित्रण वाङ्मयेतिहास लेखनात केले जाते. साहित्येतिहास संकल्पनेत पुढील घटकांचा अभ्यास केला जातो.

१. एका घटकाचा परिचय :-

साहित्येतिहासाच्या संकल्पनेत साहित्याचा इतिहास लिहिताना कोणत्यातरी एका घटकावर लेखन करता येते. मात्र फक्त एकच घटक सांगून चालत नाही. इतर अनेक घटक तसेच ठेऊन साहित्येतिहास लिहिणे म्हणजे अपूर्ण इतिहास लिहिल्यासारखे आहे. साहित्य निर्मितीला वैचारिक घटनांची आवश्यकता असते. तसेच त्या घटकाचे साहित्यरूपात परिवर्तन करावे लागते. त्यामुळे साहित्येतिहास लिहिताना फक्त एका घटकाचा परिचय देऊन चालत नाही.

२. सर्ववाङ्मय प्रकारांचा परिचय :-

साहित्येतिहासाचे लेखन करताना ललित आणि ललितेतर साहित्य एकत्रितपणे सांगण्याची प्रथा मराठी वाङ्मयात आहे. ही सर्व माहिती एकत्र मिळण्याच्या दृष्टीने उपयोगाची आहे. त्यामुळे इतिहासलेखन एकांगी होण्याऐवजी समग्र विचार त्यात केला जातो. मात्र साहित्यातील वेगवेगळ्या प्रवृत्तीच्या घटकांचे आकलन होण्यासाठी स्वतंत्रपणे विचार करणारे ग्रंथलेखन करणे आवश्यक आहे.

३. काळानुसार वाङ्मयेतिहासाचे लेखन :-

वाङ्मयेतिहासाचे लेखन करताना साहित्यकृतीचे योग्य आकलन व्हावे. यासाठी कालखंडानुसार विभागणी करणे आवश्यक असते. ही विभागणी करताना मराठी साहित्यात सामाजिक किंवा राजकीय घटनांना महत्त्व दिले जाते. त्याऐवजी नवप्रवर्तन करणाऱ्या विचार, कल्पना, घटना यांना महत्त्व द्यायला पाहिजे. कधी राजकीय राजवट (इंग्रजी राजवट), विज्ञानातील नवा शोध (मुद्रणकला), स्वकीय ग्रंथकार (ज्ञानेश्वर) इतर घटनेला गृहीत धरून कालखंड पाडायला पाहिजेत. कारण कोणत्याही साहित्याला साचेबंदपणा हा मारक ठरत असतो.

४. युगप्रवर्तक साहित्यकृतीचा परिचय :-

प्रत्येक कालखंडात एखादी साहित्यकृती मैलाचा दगड म्हणून ओळखली जाते. प्रत्येक लेखक स्वतःच्या प्रतिभेवर साहित्यकृती निर्माण करतो. त्या बळावरच तिला ओळखले जाते. साहित्येतिहासात बंड करणाऱ्या लेखकामुळे तो काळ ओळखला जातो. त्यांच्या कार्याची नोंद इतिहास कार्यात घ्यायला पाहिजे. उदा. केशवसुत, बा. सी. मर्डेकर, वि. स. खांडेकर इतर लेखकांनी लिहिलेले साहित्य 'युगप्रवर्तक' आहे.

५. साहित्यप्रकारानुसार वाङ्मयेतिहास लेखन :-

वाङ्मयेतिहासाचे लेखन करताना प्रत्येक वाङ्मयप्रकार हा स्वतंत्रपणे लिहिला जातो. उदा. कथा, कादंबरी, नाटक इतर वाङ्मयप्रकारानुसार लेखन केले जाते. वाङ्मयेतिहास लिहिताना विविध घटकांबरोबर

घेऊन लेखन केले जाते. उदा. संत साहित्य व तत्त्वज्ञान इतर विषयांना बरोबर घेऊन लेखन केले जाते. मात्र वाङ्मय प्रकाराच्या इतिहासाच्या दृष्टीने विविध विकासक्रम महत्त्वाचे असतात.

६. साहित्य आणि मानवी संवेदना :-

साहित्येतिहास लेखन करतानाचा इतिहास हा फक्त लेखकापुरताच मर्यादित नसतो. तर तो व्यक्तिबरोबर समाजाचाही असतो. त्यामुळे प्रत्येक कालखंडात लिहिले जाणारे साहित्य व्यक्तिच्या संवेदनानुसार लिहिले जात नाही. समाजातील वाचकांची अभिरुची ज्या प्रकारची असेल त्यानुसारही साहित्यकृतीचे लेखन केले जाते. व्यक्तीच्या मानसिक संवेदना ह्या इतर घटकांवर अवलंबून असतात. त्यामुळे साहित्याची निर्मिती जरी लेखकाने केलेली असली तरी साहित्येतिहास हा मानवी संवेदनेचा बनत असतो.

७. साहित्य लेखनात कालखंडाचे संदर्भ :-

साहित्याच्या इतिहास लेखनात सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, राजकीय आणि भौगोलिक संदर्भ असतात त्यामुळे इतिहास लेखन ही एक कला ठरते. इतिहास लेखन करताना लेखक कलात्मकतेचा वापर करून कालखंडानुसार साहित्याचे विभाजन करतो. लेखकाने कालखंडाचे केलेले विभाजन यामुळे साहित्य लेखन समजायला मदत होते. प्रत्येक काळात जन्माला आलेल्या साहित्यात त्या-त्या काळाचे संदर्भ दडलेले असतात, त्यानुसार इतिहासकार त्याची मांडणी करतो.

८. वाङ्मयेतिहास लेखक :-

वाङ्मयेतिहासाचे लेखन करणारा लेखक आवश्यक असणारी साधन-सामुग्री जमा करतो. त्यानुसार सर्जनशील पद्धतीने त्याची कलात्मक मांडणी करतो. तसेच आवश्यक असणारे संदर्भ घेऊन इतर संदर्भ तो टाळतो. यादृष्टीने इतिहास हे शास्त्र ठरते. मात्र वाङ्मयेतिहासाचे लेखन करणारा कलावंत त्याची कलात्मकपद्धतीने मांडणी करतो. त्यामुळे इतिहासातील घटनांना कलात्मकपद्धतीने मांडणी करतो. त्यामुळे इतिहासातील घटनांना कलात्मकता प्राप्त होते. हे वाङ्मयेतिहासकाराचे कौशल्य असते.

९. कालसापेक्षता :-

साहित्याची निर्मिती ही त्या-त्या काळाशी संबंधित असते. त्या-त्या काळातील संदर्भ साहित्यकृतीत प्रकटतात. मात्र काही कलाकृती याला अपवाद असतात. कोणत्याही काळात त्या साहित्यकृतीचा नवीन अर्थ लागतो. उदा. बालकवी यांची 'औदुंबर' ही कविता कोणत्याही काळातील रसिक स्त्रोत्यांना आनंद देतो. 'औदुंबर' या कवितेचा प्रत्येक वेळी नवीन अर्थ लागतो. त्यामुळे एखाद्या साहित्यकृतीच्या निर्मितीत प्रकृती-प्रवृत्ती, जीवनदृष्टी, निसर्गविचार तसेच त्या काळातील वाङ्मयीन परिस्थिती यामध्ये दडलेले असते. त्यादृष्टीने साहित्येतिहास ही संकल्पना कालसापेक्ष आहे.

साहित्य हे मानवी प्रेरणांशी संबंधित आहे. त्यामुळे साहित्याची निर्मिती ही मानवी प्रेरणांवर अवलंबून आहे. त्याचा कालसापेक्षतेशी किंवा साहित्येतिहासाशी जसा फार संबंध नसतो. मात्र श्रेष्ठ कलावंतांच्या साहित्यात कालनिरपेक्षता ही कालसापेक्ष असते. वाङ्मयाच्या कालनिरपेक्षता ही कालसापेक्ष असते. वाङ्मयाच्या क्षेत्रात जुन्या-नव्या- स्वतंत्र इतर वाङ्मयप्रकार सातत्याने लिहिले जातात. या सर्वांचा मागोवा घेण्याचे काम साहित्येतिहास लेखक करित असतो.

१.२ कालखंड संकल्पना (प्राचीन/अर्वाचीन) :-

साहित्येतिहासाच्या कालखंडाचा अभ्यास करताना कालखंडाचा अभ्यास करणे आवश्यक असते. इतिहास लेखनात कालखंड हा महत्त्वाचा असतो. कारण प्रत्येक कालखंडात साहित्यनिर्मितीच्या प्रेरणा वेगवेगळ्या असतात. त्यामुळे प्रत्येक कालखंडातील साहित्याचा आशय-विषय हा वेगवेगळा असतो. त्यामुळे साहित्येतिहासाचा अभ्यास करताना कालखंडाचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे.

१ प्राचीन कालखंडाची संकल्पना :-

१ महानुभाव पंथ :-

प्राचीन काळात मराठी साहित्याच्या लेखनाला नुकतीच सुरुवात झाली होती. मराठी साहित्याचा पाया 'मुकुंदराज' यांनी 'ववेकसिंधू' नावाचा ग्रंथ लिहून केली. महानुभाव कालखंडात महानुभाव पंथावर आधारित साहित्य निर्माण झाले होते. तसेच महानुभाव पंथाचे प्रवर्तक श्री. चक्रधर स्वामी यांच्या आठवणीवर साहित्याची निर्मिती झाली. गद्यग्रंथ आणि पद्य ग्रंथाची निर्मिती झाली.

२ वारकरी संप्रदाय :-

या कालखंडातील साहित्यनिर्मिती ही भक्तीवर आधारित झाली आहे. संत ज्ञानेश्वर, संत तुकाराम, संत नामदेव, संत तुकाराम इतर संतांनी वारकरी पंथाची धुरा समर्थपणे चालविली. या काळात धार्मिक प्रबोधनाचे कार्य सर्व संतांनी केले. तसेच सर्वच संतांनी सामाजिक विषमतेवर हल्ले केले. धर्माचे खरे स्वरूप लोकांना दाखविण्याचा प्रयत्न केला. तसेच हे तत्त्वज्ञान सर्वसामान्य लोकांपर्यंत पोहचविण्यासाठी वाङ्मयनिर्मिती, केली. उदा- ॥ ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव, चांगदेवपासष्टी इतर ग्रंथरचना केली.

३ इतर धर्मियांचे वाङ्मय :-

प्राचीन कालखंडात महानुभव संप्रदाय आणि वारकरी संप्रदाय यांच्या साहित्याने प्रेरीत होऊन इतर धर्मियांच्या वाङ्मयाची निर्मिती झाली आहे. यामध्ये ख्रिश्चन धर्मिय, जैनधर्मिय, मुस्लीम धर्मियांनी मराठी भाषेत वाङ्मयनिर्मिती केली आहे. प्रत्येक धर्मातील संतांनी आपापल्या धर्मातील तत्त्वज्ञानाचा परिचय समाजाला करून दिलेला दिसतो.स

४ पंडिती वाङ्मय :-

प्राचीन कालखंडात पंडिती वाङ्मयाची निर्मिती झाली आहे. या कालखंडात मोरोपंत, मुक्तेश्वर, वामन पंडित, निरंजन माधव इतर पंडित कवींनी संस्कृत रचना मोठ्या प्रमाणावर केल्या. या काळातील आख्यानपर रचनेस पंडिती काव्य असे म्हणतात. पंडिती वाङ्मयावर पौराणिक काव्याचा प्रभाव असल्याचे जाणवते. पंडित कवींनी आपल्या काव्यरचनेतून पांडित्याचे प्रदर्शन केले. अधिक क्लिष्ट रचना केल्यामुळे हे साहित्य सर्वसामान्य माणसांपासून दूर गेलेले दिसते. मात्र जुनेच कथाविषय नवीन रचनेमध्ये सादर केले.

५ शाहिरी वाङ्मय :-

प्राचीन कालखंडात शाहिरी वाङ्मयाने लावणी आणि पोवाडे हे दोन वाङ्मयप्रकार हाताळले आहेत. शाहिरांनी संत व पंत यांच्या काव्यापेक्षा त्यांनी वेगळे साहित्य निर्माण केले. शाहिरांनी बहुजन समाजाला शौर्याची प्रेरणा देण्यासाठी व त्यांचे मन रिझविण्यासाठी त्यांनी साहित्य निर्मिती केली. त्यांचे काव्य हृदयाला स्पर्श करणारे आहे. शाहिरांच्या साहित्यामधून वीर व शृंगार रसाची निर्मिती झालेली दिसते.

२ अर्वाचीन कालखंडाची संकल्पना :-

१ भाषांतरयुग :-

ब्रिटिश कालखंडात भारतामध्ये अनेक सुधारणा झाल्या ब्रिटिशांनी भारतात छापखान्यांची आणि शिक्षणाची व्यवस्था केली. त्यानंतर पाठ्यपुस्तक निर्मितीसाठी भाषांतरित साहित्याला सुरुवात झाली. सुरुवातीला ब्रिटिशांनी बोधपर कथावाङ्मय, मराठी व्याकरण, कोशवाङ्मय, शास्त्रीय वाङ्मय आणि ललित वाङ्मयाची भाषांतरे केली. त्यामुळे या काळात भाषांतरित वाङ्मयाचे पीकच आले होते.

२ बोधपर-नीतीपर वाङ्मय :-

ब्रिटिश कालखंडात मुद्रणकलेचा शोध लागल्यावर ब्रिटिशांनी सुरुवातीला सुभाषिते, नीतिकथा, पशुपक्ष्यांच्या कथा, लिहून घेण्याच्या हेतूने 'पंचतंत्र', 'बाळमित्र', 'हितोपदेश', 'पंचोपाख्यान', 'विदुरनीती', 'वेताळपंचविशी', 'सिंहासनबत्तीशी' इतर स्वरूपाची ग्रंथरचना केली. मुलांच्या मनावर नैतिक, मूल्ये रूजावित अशा हेतूने हे लेखन झाले आहे.

३ सामाजिक वाङ्मय :-

भारतामध्ये ब्रिटिशांनी शिक्षण व्यवस्था सुरु केल्यामुळे इंग्रजी साहित्याचा आणि संस्कृतीचा परिचय झाला. त्यामुळे समाजात धर्माच्या नावाखाली होणारे शोषण, विविध प्रथा-परंपरा यांच्या विषयीचे भान आले. सतीप्रथा, बालविवाह, विधवा पुनर्विवाहाचा प्रश्न इतर अनेक सामाजिक प्रश्न वाङ्मयामधून आलेले दिसतात. सामाजिक सुधारणेच्या हेतूने सामाजिक वाङ्मयाची निर्मिती झाली आहे.

४ विविध वाङ्मयीन प्रवाह :-

ब्रिटिशांनी सुरु केलेल्या शिक्षणाचे लोण खेड्या-पाड्यापर्यंत पोहचले. त्यामुळे ग्रामीण भागातील आदिवासी भागातील आणि गावाबाहेर राहणारी मुल-मुली यांनी शिक्षण घेतले. त्यांना आत्मभान आले. ती लिहायला लागली. त्यामधून १९६० नंतर विविध वाङ्मयीन प्रवाहांची निर्मिती झाली. त्यामधून ग्रामीण साहित्य, दलित साहित्य, आदिवासी साहित्य आणि स्त्रीवादी साहित्याचा प्रवाह उदयाला आलेला दिसतो.

५ वाङ्मयीन वाद :-

मराठी साहित्यविश्वात मोठ्या प्रमाणावर साहित्यनिर्मिती झाली आहे. वेगवेगळ्या विचारधारा घेऊन वाङ्मयाचे लेखन झाले आहे. त्यामुळे मराठी वाङ्मयाच्या क्षेत्रात वाङ्मयीन वादांचा जन्म झाला आहे. वास्तववाद, सौंदर्यवाद, अभिजातवाद, अस्तित्ववाद, देशीवाद, रूपवादी, मानसशास्त्रीय, मार्क्सवाद, गांधीवाद इतर वाङ्मयीन वाद निर्माण झालेले दिसतात.

अशाप्रकारे आपणास प्राचीन आणि अर्वाचीन कालखंडाचे वेगळेपण स्पष्ट करता येते. दोन्ही कालखंडातील साहित्यनिर्मितीच्या प्रेरणा वेगवेगळ्या आहेत. प्रत्येक कालखंडातील सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, राजकीय परिस्थिती वेगवेगळी असते. त्या परिस्थितीचा परिणाम वाङ्मयनिर्मितीवर होतो. त्यामधून साहित्य जन्माला येते. त्यामुळे प्राचीन आणि अर्वाचीन कालखंडातील साहित्य वेगवेगळ्या स्वरूपाचे आहे.

१.३ साहित्यनिर्मिती आणि कालखंड यांचा सहसंबंध :

साहित्यनिर्मिती आणि कालखंड यांचा घनिष्ठ असा सहसंबंध असतो. प्रत्येक कालखंडातील परिस्थितीचा वाङ्मयीन लेखनावर परिणाम होत असतो. साहित्य हा समाजाचा आरसा असतो. त्यामुळे ज्या ज्या काळात समाजात ज्या घडामोडी घडतात त्याचे प्रतिबिंब साहित्यात उमटलेले असते. त्यामुळे साहित्यनिर्मिती आणि कालखंड यांचा अनन्य साधारण असा सहसंबंध असतो.

१. प्राचीन कालखंड :-

प्राचीन कालखंडात साहित्यनिर्मितीला प्रारंभ झाला. मात्र सुरुवातीला मौखिक स्वरूपातील वाङ्मयनिर्मिती झाली होती. नंतर त्याला ग्रंथाचे स्वरूप प्राप्त झाले. प्राचीन कालखंडात धार्मिक स्वरूपाचे साहित्य जन्माला आलेले दिसते.

महानुभाव वाङ्मय :-

महानुभाव पंथाचे प्रवर्तक चक्रधरस्वामी यांच्या आठवणी आणि गुरुबद्दलचा आदर व्यक्त करण्यासाठी लीळाचरित्र, श्रीगोविंदप्रभु चरित्र इतर ग्रंथाचे लेखन करण्यात आले आहे. महदंबा या कवयित्रीने धवळ्यांची निर्मिती केली. महानुभाव पंथाने गद्यग्रंथ आणि पद्यग्रंथ यांच्या माध्यमातून साहित्यनिर्मिती केली. त्यामधून त्या काळाचे संदर्भ व्यक्त झाले आहेत.

संत साहित्याचे वाङ्मय :-

सामाजिक प्रबोधन आणि धर्माचे खरे तत्त्वज्ञान सांगण्यासाठी संतांनी लेखन केले आहे. परमेश्वरविषयीची तळमळ अभंग वाङ्मयामधून व्यक्त केली आहे. संत ज्ञानेश्वर, संत तुकाराम, संत नामदेव, संत जनाबाई इतर संतांनी समाजप्रबोधपर साहित्याची निर्मिती केली आहे. सर्वसामान्य माणसाला धर्मातील तत्त्वज्ञानाचा परिचय करून दिला आहे. उदा. तुकाराम महाराज यांनी इगतुकारामगाथाफ, संत ज्ञानेश्वर, ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव इतर ग्रंथांमधून धर्माचे खरे स्वरूप व्यक्त केले आहे. त्यामुळे या काळखंडात धार्मिक आणि सामाजिक प्रेरणेमधून साहित्याची निर्मिती झाली आहे.

इतर धर्मियांचे वाङ्मय :-

या काळातील सर्वसामान्य माणूस हा देव-धर्म, कर्मकांड विधिनिषेध, जाती व्यवस्था यामध्ये गुरफटलेला होता. या समाजाला खऱ्या ज्ञानाची ओळख करून देण्याच्या हेतूने तसेच महानुभाव पंथ आणि वारकरी संप्रदाय यांच्याकडून प्रेरणा घेऊन इतर धर्मियांनी वाङ्मयाची निर्मिती केली आहे. ख्रिश्चन धर्म, मुस्लिम धर्म आणि जैनधर्मातील संतांनी आपापल्या धर्मातील तत्त्वज्ञान परिचय करून देण्यासाठी वाङ्मयनिर्मिती केली आहे. या काळात सर्वसामान्य जनतेवर धर्माचा पगडा असल्याने धार्मिक साहित्याच्या माध्यमातून लोकांना जागृत करण्याचे कार्य केले आहे.

२ मध्ययुगीन कालखंड :-

मध्ययुगीन कालखंडात समाजात विविध अंधश्रद्धा पाळल्या जात होत्या. समाजाचे प्रबोधन व्हावे यासाठी धार्मिक वाङ्मयाच्या आधारे प्रबोधन करण्यात आले. मात्र नंतर- नंतर सर्वसामान्य माणूस धार्मिक वाङ्मयाला कंटाळला. त्यामुळे पुढे वेगळ्या प्रकारचे साहित्य जन्माला आले.

पंडिती वाङ्मय :-

मध्ययुगीन कालखंडात सर्वसामान्य माणूस हा धार्मिक वाङ्मयाला कंटाळला. अशा काळात पंडिती वाङ्मयाला सुरुवात झाली. संस्कृत भाषेमधून आख्यानपर रचनेच्या माध्यमातून पंडितांनी सर्वसामान्य माणसाचे मनोरंजन केले. मोरोपंथ, मुक्तेश्वर, वामन पंडित, निरंजन माधव इतर पंडितांनी संस्कृत रचनेच्या माध्यमातून रचना केल्या पंडिती काव्यावर पौराणिक वाङ्मयाचा पगडा असल्याचे जाणवते पंडितांनी वृत्त, श्लोक यांचा काव्यनिर्मितीसाठी वापर केला आहे.

शाहिरी वाङ्मय :-

पंडिती काव्यात संस्कृत भाषेचा वापर केल्यामुळे सर्वसामान्य माणसापासून ते दूर गेले. त्यामुळे या कालखंडात शाहिरी वाङ्मयाची निर्मिती झाली. शाहिरींनी लोकभाषेचा वापर केला. तसेच मराठी राज्याची शौर्याची गाथा इंगपोवाडेफ या प्रकारातून सांगितली. तसेच इंगलावणीफ या प्रकारातून लोकांचे मनोरंजन केले. या कालखंडात साजेसे असे प्रकार जन्माला आलेले दिसतात. तसेच वाचकांच्या अभिरुचीनुसार साहित्यलेखन झालेले दिसते. त्यामुळे साहित्यनिर्मिती आणि कालखंड यांचा सहसंबंध असलेला दिसतो.

३ अर्वाचीन कालखंड :-

इ. स. १८१८ साली पेशवाईचा अस्त झाला. आणि संपूर्ण भारतावर ब्रिटिशांची एकहाती सत्ता स्थापन झाली. तेव्हा ब्रिटिशांनी भारतात विविध सोयी सुविधा केल्या. यामध्ये शिक्षणाची व्यवस्था, छपायीयंत्रांचा वापर, पाठ्यपुस्तक निर्मितीसाठी पाठशाळा इतर सुविधांमुळे मराठी वाङ्मयाच्या निर्मितीला चालना मिळाली.

भाषांतरीत वाङ्मय :-

इंग्रजांच्या काळात सामाजिक, धार्मिक, राजकीय, शैक्षणिक अशा अनेक प्रकारे स्थित्यंतर घडून आले. इंग्रजांनी छापखाना सुरू केला. शैक्षणिक संस्था सुरू केल्या. त्यासाठी पाठ्यपुस्तक निर्मिती करण्यासाठी पाठ्यपुस्तक मंडळांची निर्मिती केली. तसेच भाषांतरीत वाङ्मयनिर्मितीसाठी प्रेरणा आणि प्रोत्साहन दिले. त्यामुळे इंग्रजीमधील साहित्य मराठी भाषेत भाषांतरीत झाले. व्याकरणाची पुस्तके, कोशवाङ्मयाची निर्मिती, बोधपर, नीतीग्रंथ, शास्त्राचे ग्रंथ मराठीतभाषांतरीत झाले.

सामाजिक वाङ्मय :-

ब्रिटिश कालखंडात शैक्षणिक प्रसार आणि प्रचार झाल्यामुळे नवशिक्षित पिढीला परकीय संस्कृतीचा आणि साहित्याचा परिचय झाला. त्यामुळे भारतीय संस्कृतीमधील आणि धर्मातील दोष लक्षात आले. धार्मिक गोष्टींच्या नावाखाली सती प्रथा, बालविवाह, विधवा पुनर्विवाहाचा प्रश्न इतर प्रथा-परंपरा समाजात सुरू होत्या. या सर्व प्रश्नांविरुद्धात समाजसुधारकांनी लेखनाच्या माध्यमातून आवाज उठविला. या कालखंडातील साहित्याने तत्कालीन समाजात परिवर्तन करण्याचे कार्य केले.

धार्मिक चळवळी :-

इंग्रजी कालखंडात भारतात विविध धार्मिक चळवळी उदयाला आल्या. वर्षानुवर्ष हिंदू धर्मातील रूढी-परंपरांमध्ये बदल घडवून आणण्यासाठी समाज सुधारकांनी प्रयत्न केले. राजाराम मोहन रॉय यांनी 'ब्राम्होसमाजाच्या' माध्यमातून मूर्तीपूजेला विरोध केला. दादोबा पांडुरंग आणि आत्माराम पांडुरंग यांनी 'प्रार्थना समाजाची' स्थापना केली. तसेच महात्मा जोतिबा फुले यांनी 'सत्यशोधक समाजाची' स्थापना केली. समाजातील जातीयता, अस्पृश्यता, अंधश्रद्धा, निरक्षरता यामुळे सामान्य माणूस पिचला होता. त्यामुळे 'सत्यशोधक समाजाच्या' माध्यमातून समाजप्रबोधन केले. 'सार्वजनिक सत्यधर्म' व 'गुलामगिरी' या ग्रंथांच्या माध्यमातून समाजप्रबोधन केले.

साहित्यप्रकाराचे लेखन :-

ब्रिटिश कालखंडात शिक्षण व्यवस्था सुरू झाली. त्यानंतर भाषांतरीत वाङ्मय लेखनाला सुरुवात झाली. परकीय संस्कृती आणि परकीय साहित्याशी संबंध आला. त्यामुळे परकीय साहित्याच्या प्रभावाने मराठी वाङ्मयलेखन करण्यास सुरुवात झाली. कथा, कविता, कादंबरी, नाटक, चरित्र आणि निबंध वाङ्मयाचे लेखन करण्यात आले.

४ आधुनिक कालखंड :-

भारतात ब्रिटिशांच्या आगमनामुळे शिक्षणाला सुरुवात झाल्याने, तळागाळातील लोकांपर्यंत शिक्षणाची गंगा पोहचली. त्यामुळे साहित्यनिर्मितीला अधिक चालना मिळाली. इ. स. १९२० च्या दरम्यान गांधीयुगाला सुरुवात झाली. आणि साहित्यामध्ये परिवर्तन झाले. पुढे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या प्रेरणेने दलित साहित्याचा प्रवाह उदयाला आला. १९९० नंतर जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत साहित्याचा प्रवाह बदलेला दिसतो.

गांधीवादी साहित्य :-

इ. स. १९२० रोजी टिळक युगाचा अस्त झाला आणि गांधीयुगाचा प्रारंभ झाला. गांधीजींनी खेड्याकडे चला असा नारा दिला. त्यानंतर अनेक लेखकांच्या लेखनात गांधी विचार आलेला दिसतो. वि. स. खांडेकर यांच्या अनेक कादंबऱ्यांमधून गांधीविचार येताना दिसतो. त्यांच्या साहित्यातील नायक शहरातून खेड्यात जातो. सामाजिक सुधारणा करतो. असे चित्रण येताना दिसते. अनेक कवींच्या कवितांमधून ग्रामीण चित्रण येताना दिसते. या काळातील अनेक कथा ग्रामीण जीवनावर निर्माण झालेल्या दिसतात. या कालखंडात अनेक लेखकांनी गांधी विचार स्वीकारून लेखन केलेले दिसते.

इ.स. १९६० नंतरचे साहित्य :-

इ. स. १९६० नंतर शिक्षणाचा प्रचार आणि प्रसार ग्रामीण भागापर्यंत झाला. त्यामुळे ग्रामीण भागातील मुला-मुलांपर्यंत शिक्षणाची गंगा पोहचली. त्यामुळे खेड्या-पाड्यातील मुले-मुली लिहायला लागले. गावकुसाबाहेर मुला-मुलींनी आपले अनुभव व्यक्त करायला सुरुवात केली. यामधून विविध वाङ्मयीन प्रवाहाची निर्मिती झाली. ग्रामीण साहित्य, दलित साहित्य, आदिवासी साहित्य, स्त्रीवादी साहित्याची निर्मिती झाली. या साहित्यामधून अस्सल वास्तव जीवन प्रकटले आहे. त्यामुळे १९६० नंतरचे साहित्य समाजाच्या अधिक जवळ गेलेले दिसते.

इ. स. १९९० नंतरचे साहित्य :-

इ.स. १९९० नंतरच्या जागतिकीकरणाचे वारे शहरीकरणाबरोबर ग्रामीण भागापर्यंत पोहचलेले दिसते. जागतिकीकरणामुळे सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय जीवनावर प्रभाव पडलेला दिसतो. जागतिकीकरणाच्या युगात माणूस यंत्रांचा गुलाम झाला आहे. त्यामुळे माणूस व्यक्तिकेंद्री जीवन जगत आहे. या सर्व गोष्टींचे चित्रण महानगरीय साहित्यामधून, ग्रामीण, दलित आणि आदिवासी साहित्यामधून पहायला मिळते, त्यामुळे प्रत्येक कालखंडातील सामाजिक परिस्थितीनुसार साहित्य जन्माला येताना दिसते.

१.४ वाङ्मयनिर्मितीमागील प्रेरणा व प्रवृत्तीचा कालिक संदर्भ :-

साहित्यकृतीची निर्मिती, होण्यामागे कोणतीतरी प्रेरणा कार्यरत असते. विशिष्ट कालखंडाचा अभ्यास करताना त्या काळातील साहित्य निर्मितीमागील प्रेरणा आणि प्रवृत्तीचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे. कोणत्याही साहित्यकृतीच्या निर्मितीमागील प्रेरणा आणि प्रवृत्ती समजल्यास ती साहित्यकृती समजण्यास अधिक मदत होते. कारण प्रत्येक कालखंडातील सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय आणि धार्मिक परिस्थितीनुसार साहित्यकृतीत बदल होताना दिसतात.

१ प्राचीन कालखंड :-

प्राचीन कालखंडात पञ्च वाङ्मयलेखनाला सुरुवात झाली होती. सर्वसामान्य जनता धार्मिक तत्त्वज्ञानापासून वंचित होती. या कालखंडातील सर्व वाङ्मय हे संस्कृत भाषेत होते. त्यामुळे सर्वसामान्य माणसाला ते समजत नव्हते. त्यामुळे सर्व संतांनी आपल्या वाङ्मयाचे लेखन मराठी भाषेत केले. सर्वसामान्य माणसाला धार्मिक तत्त्वज्ञान व आचारधर्म समजण्यास मदत झाली. प्राचीन काळात विविध प्रकारचे पंथ अस्तित्वात होते. पंथाचा आचारधर्म, आपले गुरू याविषयीचा आदर व्यक्त करण्याच्या प्रेरणेतून साहित्य अस्तित्वात आले आहे. समाजातील अनिष्ट रूढी-प्रथा-परंपरा यांच्यावर हल्ले चढविले. संत वाङ्मयाच्या प्रभावाने इतर धर्मियांनी मराठी भाषेत वाङ्मयनिर्मिती केली. या काळात धार्मिक आणि सांप्रदायिक प्रेरणेतून वाङ्मयनिर्मिती झाली आहे.

२ मध्ययुगीन कालखंड :-

मध्ययुगीन कालखंडात वाङ्मयनिर्मिती होण्यास सांप्रदायिक, धार्मिक व सामाजिक प्रेरणा होत्या. या कालखंडात मुस्लीम राजवटीने धुमाकुळ घातल्यामुळे त्याचे पडसाद वाङ्मयात उमटले होते. या कालखंडात पंडिती वाङ्मयाला सुरुवात झाली होती. संस्कृत भाषेमधून आख्यानपर रचना केल्या जात होत्या. पंडिती वाङ्मयावर पौराणिक वाङ्मयाचा पगडा असल्याचे दिसते. लौकिक आणि परमार्थिक व उपदेशपरता या पंडिती वाङ्मयाच्या प्रेरणा आहेत. या काळात शिवाजी महाराजांनी स्वराज्याची स्थापना केल्यावर साहित्यनिर्मितीला बहर आला होता. या काळात शाहिरी वाङ्मयाच्या माध्यमातून लावणी आणि पोवाडा या वाङ्मयप्रकारांची निर्मिती झाली. तसेच बखर वाङ्मयामधून व्यक्तिचित्रे चित्रित करण्यात आली. या सर्वांमागील प्रेरणा सामाजिक आणि राजकीय आहेत.

३ अर्वाचीन कालखंड

इ. स. १८१८ या कालखंडात भारतात ब्रिटिशांची सत्ता स्थापन झाली. या काळात ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी धर्मप्रसार करायला सुरुवात केली होती. हिंदूधर्मातील अनिष्ट रूढी परंपरा यामुळे लोकांना हिंदू धर्मापेक्षा ख्रिश्चन धर्म आपला वाटू लागला होता. त्यामुळे ख्रिस्ती धर्मप्रसारासाठी साहित्यनिर्मिती झाली आहे. मुद्रणकला आणि छापखाने यामुळे पाठ्यपुस्तके आणि ग्रंथलेखन झाले. वृत्तपत्रे व नियतकालिके यातून स्वधर्म व स्वदेशाभिमान जागृत करण्याच्या हेतूने वाङ्मयनिर्मिती आणि लेखन झाले आहे. या कालखंडात सुधारणावादी विचारांची लाट निर्माण झाली होती. विधवाविवाह, सतीपद्धती, बालविवाह इतर सामाजिक समस्येच्या प्रेरणेमधून साहित्यनिर्मिती झाली. स्त्रियांना शिक्षण मिळावे, शेतकऱ्याची परिस्थिती सुधारावी तसेच धार्मिक सुधारणा व्हावी अशा सामाजिक प्रश्नांवर ग्रंथलेखन झाले आहे. या कालखंडात सामाजिक, धार्मिक आणि राजकीय परिस्थितीच्या प्रेरणेमधून साहित्यनिर्मिती झाली आहे.

४ आधुनिक कालखंड :-

इंग्रजी काळात भारतामध्ये शैक्षणिक संस्था निघाल्या. त्यामुळे हळूहळू शिक्षणाची गंगा तळागाळातील लोकांपर्यंत पोहचली. त्यामधून प्रत्येकजण आपला अनुभव व्यक्त करू लागला. त्यामुळे १९६० नंतर विविध वाङ्मयीन प्रवाहाची निर्मिती झाली. ग्रामीण, दलित, आदिवासी, स्त्रीवादी साहित्याची निर्मिती झाली. या कालखंडातील प्रभावामधून नवकथा, नवकविता, नवकादंबरीची निर्मिती झालेली दिसते. या कालखंडात

वास्तववादी साहित्याची निर्मिती झाली आहे. माणसांचे राग, द्वेष आणि जातीय तणावांचे दर्शन वास्तवपणे केले आहे. या काळात मराठीतील बोलभाषेचा वापर करून अनेक साहित्यकृती जन्माला आल्या. या काळात समाजातील वास्तव आणि विद्रुप चेहरा साहित्यामधून समाजासमोर आणला.

सारांश :-

'साहित्येतिहास : स्वरूप मीमांसा' या घटकात वाङ्मयेतिहासाची संकल्पना, व्याख्या यांचा अभ्यास केला आहे. तसेच वाङ्मयेतिहासाची संकल्पना स्पष्ट करून, साहित्यनिर्मिती आणि कालखंड यांचा सहसंबंध स्पष्ट केला आहे. तसेच वाङ्मयनिर्मितीमागे प्रत्येक काळातील प्रेरणा आणि प्रवृत्ती वेगळ्या स्वरूपाची असते. त्याचेही सविस्तर वर्णन केले आहे. कोणत्याही वाङ्मयाची निर्मिती होत असताना सामाजिक, सांस्कृतिक व राजकीय संदर्भ महत्वाचे असतात. या सर्व घटकांचा वाङ्मयनिर्मितीवर प्रभाव पडतो. त्यामधून वाङ्मयाची निर्मिती होते. प्रत्येक कालखंडातील साहित्य निर्मितीमागील प्रेरणा वेगळ्या असतात. तसेच त्या वाङ्मयाचा आशय वेगळा असतो. त्यामुळे वाङ्मयाचा अभ्यास करताना वाङ्मयेतिहासाच्या कालखंडाचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे.

घटक २ अब्बल इंग्रजी कालखंडातील साहित्य : प्रेरणा प्रवृत्ती व स्वरूप

उद्दिष्टे :-

अब्बल इंग्रजी कालखंडातील साहित्यनिर्मिती होण्यामागे कोणकोणत्या प्रेरणा होत्या त्याचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे. तसेच साहित्यनिर्मितीची प्रवृत्ती व स्वरूप याचा परिचय करून घेणे गरजेचे आहे.

अर्वाचीन कालखंडातील सामाजिक, धार्मिक, राजकीय, सांस्कृतिक आणि वाङ्मयीन पार्श्वभूमीचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे.

मुद्रणकलेने साहित्यनिर्मितीच्या विकासाला कशाप्रकारे गती दिली याचा अभ्यास करणे. ब्रिटिश शासनाने सरकारी पातळीवर पाठ्यपुस्तके, व्याकरण व कोशनिर्मितीसाठी कशाप्रकारे प्रयत्न केले. ते समजून घेणे.

इंग्रजी कालखंडात भाषांतर युग का अवतरले याचा अभ्यास करणे.

प्रास्ताविक :-

इ. स. १८१८ साली पेशवाईचा अस्त झाला. आणि ब्रिटिश राजवटीचा प्रारंभ झाला. अचानकपणे झालेल्या या राजकीय स्थित्यंतराचा परिणाम सामाजिक, धार्मिक, राजकीय, सांस्कृतिक आणि वाङ्मयीन क्षेत्रावर झाला. मुद्रणकलेमुळे मराठी वाङ्मयाच्या निर्मितीस चालना मिळाली. मराठी भाषेतील अनेक पुस्तके मुद्रित करण्यात आली. ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी आपल्या धर्मप्रसारासाठी शैक्षणिक संस्था सुरू केल्या. शिक्षण घेऊन बाहेर पडलेल्या नवशिक्षित तरूणांचा ब्रिटिश वाङ्मयाशी संबंध आला. त्यामुळे भाषांतरित वाङ्मयाला चालना मिळाली यामधून मराठी वाङ्मयाची सांस्कृतिक पार्श्वभूमी निर्माण झाली. तसेच मराठी साहित्यात भाषांतरयुग अवतरले. अब्बल इंग्रजी कालखंडातील साहित्य : प्रेरणा व प्रवृत्ती याचे सविस्तर विवेचन केले आहे.

१. अर्वाचीन कालखंडातील सामाजिक, धार्मिक, राजकीय, सांस्कृतिक आणि वाङ्मयीन पार्श्वभूमी :-

१ सामाजिक पार्श्वभूमी :-

ब्रिटिश भारतात येण्याअगोदर येथे कोणतीही राजकीय सत्ता प्रबळ नव्हती. त्यामुळे समाजात धर्माच्या नावाखाली लोकांचे शोषण सुरू होते. सर्व समाजात मोठ्या प्रमाणावर जातीयता पाळली जात होती. समाजात धर्माच्या नावाखाली विविध प्रथा-परंपरा सुरू होत्या. मात्र इ. स. १८१८ साली पेशवाईचा अस्त झाला. आणि ब्रिटिशांचे नवे राज्य भारतामध्ये स्थिरावले. नव्या राजकीय सत्तेने भारतामधील सतीप्रथा, बालविवाह प्रथा, विधवा पुनर्विवाहास मान्यता इतर प्रथांमध्ये कायद्यांतर्गत बदल घडवून आणले. स्त्रियांना शिक्षण द्यायला सुरुवात केली. भारतात छापखाण्याची सुविधा आणल्यामुळे पंचतंत्र, इसापनीतीसारख्या ग्रंथांची भाषांतरे व्हायला सुरुवात झाली. यामुळे भाषांतरित वाङ्मयाला चालना मिळाली. विविध शिक्षण संस्थांच्या स्थापनेमुळे सुशिक्षितांची पिढी उदयाला आली. त्यामुळे सामाजिक परिवर्तनाला सुरुवात झाली. न्या. रानडे, महात्मा फुले आणि लोकहितवादी इतर समाजसुधारकांनी पुढे सामाजिक क्रांती घडवून आणली. समाजसुधारणेसाठी विविध प्रकारची वर्तमानपत्रे, नियतकालिके सुरू करण्यात आली. त्यामधून सामाजिक विषयाचे लेख, निबंध लिहून सामाजिक चळवळी सुरू केल्या.

२ धार्मिक पार्श्वभूमी :-

भारतात इंग्रजी राजवट स्थापन झाल्यावर ब्रिटिशांनी मोठ्या प्रमाणात धार्मिक सुधारणा घडवून आणल्या. धर्माच्या नावाखाली सर्वसामान्य माणसावरच स्त्रियांवर अन्याय, अत्याचार होत होता. या अन्यायाला वाचा फोडण्यासाठी अनेक समाजसुधारकांनी धार्मिक चळवळी सुरू केल्या. नवशिक्षित

समाजसुधारकांनी धर्माचा चिकित्सक अभ्यास केला. राजाराम मोहन रॉय यांनी ब्राम्होसमाजाची स्थापना करून, जातीभेदाला विरोध केला. तसेच 'हिंदू कॉलेजची' स्थापना केली. दादोबा पांडुरंग आणि आत्माराम पांडुरंग यांनी 'प्रार्थना समाजाची' स्थापना केली. तसेच 'सुबोधपत्रिका' नावाचे मासिक काढून, त्यामधून धर्मसुधारणेच्या उपदेशाचे कार्य केले. महात्मा जोतिबा फुले यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना करून, मुर्तीपुजेला, वेदपुराणांना विरोध केला. त्यांनी शूद्रांना धर्माची दारे खुले केली. तसेच 'सार्वजनिक सत्यधर्म' व 'गुलामगिरी' या ग्रंथांच्या माध्यमातून शूद्रांवरील अन्यायाला वाचा फोडली, दादोबा पांडुरंग तर्खडकर, डॉ. भाऊदाजी लाड, विश्वनाथ मंडलिक, गोविंद माडगावकर या सर्वांनी 'उपयुक्त ज्ञानप्रसारक सभा' स्थापन करून धार्मिक परिवर्तन केले. दयानंद सरस्वतींनी 'आर्यसमाजाची' स्थापना करून, समाज परिवर्तन केले. बाळशास्त्री जांभेकर यांनी ग्रहणाविषयी शास्त्रीय मत मांडले. लोकहितवादी यांनी देवधर्म, स्नानसंध्या व धर्मावर सडेतोड विचार मांडले. भारतातील धार्मिक चळवळींनी धर्मातील अनिष्ट प्रथा-परंपरा, व्रतवैकल्य, जपताजाप्य, समतेवर आधारित धर्माची स्थापना करण्याचा प्रयत्न केला. याच काळात ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी आपला धर्म वाढवायला सुरुवात केली होती. त्याचा परिणाम आपल्याकडील समाजसुधारकांवर आणि धार्मिक चळवळीवर झाला.

३ राजकीय पार्श्वभूमी :-

भारतात ब्रिटिशांची सत्ता स्थापन झाल्यानंतर भारतीय जीवनात स्थित्यंतर घडून आले. नवी शासन व्यवस्था निर्माण झाल्यावर सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक आणि वाङ्मयीन क्षेत्रात अमूलाग्र बदल झाले. ब्रिटिश राजवटीने भारतीय जनतेला एकछत्री अंमलाखाली आणले. दळण-वळण साधनांची वृद्धी, कायदा व सुव्यवस्था यांचे राज्य प्रस्थापित केले मुद्रणकला, परकीय संस्कृतीचा परिचय, जीवनाकडे पाहण्याची नवी दृष्टी दिली. भारतातील विविध प्रथा-परंपरा बंद केल्या. सतीप्रथा व बालविहाची प्रथा बंद केली. विधवा पुनर्विवाहास मान्यता दिली. संपूर्ण भारतात दळण-वळणाच्या साधनांची विशेषतः रेल्वेचे जाळे पसरले. ब्रिटिश राजसत्तेने टपाल खाते, टेलिग्राम (तार) यांची सुरुवात केली. गुलामगिरीचा कायदा बंद केला. शिक्षणव्यवस्थेत अमूलाग्र बदल घडवून आणले. या शिक्षण संस्थांमधून कायदा, इतिहास, भाषा, गणित, तत्त्वज्ञान स्थापत्यशास्त्र, भौतिकशास्त्र व नैतिकशास्त्राचे शिक्षण घेण्याची व परीक्षा देण्याची व्यवस्था केली. यामुळे वाङ्मयीन क्षेत्रात लेखक आणि कवी यांच्या लेखनाला चालना मिळालेली दिसते.

४ सांस्कृतिक पार्श्वभूमी :-

भारतीय जनतेचा 'ईस्ट इंडिया कंपनीच्या' निमित्ताने ब्रिटिशांशी जवळून संबंध आला. भारतीय जनतेपेक्षा पाश्चात्य संस्कृतीचा जीवनविषयक दृष्टीकोन वैज्ञानिक स्वरूपाचा होता. इ.स. १७५० नंतरच्या औद्योगिक क्रांतीमुळे युरोपमध्ये भौतिक सुधारणांना चालना मिळाली होती. राजकीय क्षेत्रात लोकशाही, सामाजिक क्षेत्रात समता व धार्मिक क्षेत्रात अंतःकरण प्रवृत्तीला महत्त्व प्राप्त झाले होते. या सर्व गोष्टींचा प्रभाव भारतीय जनतेवर पडला. ऐहिक सौख्य, आर्थिक विकास, उपयुक्तता व बुद्धिप्रामाण्यवादी मूल्यांना महत्त्व प्राप्त झाले. व्यक्ति-स्वातंत्र्याचा जन्म झाला. मानवतेबद्दलची नवी जाणीव निर्माण झाली. उदारमतवादाचे व लोकशाहीचे वारे वाहू लागले. धर्मा इतकेच देशाभिमानाला महत्त्व प्राप्त झाले. या सर्व गोष्टींचा प्रभाव भारतीय जनतेच्या मनावर झाला. छापखाने आणि शैक्षणिक संस्थांमुळे वाङ्मयीन क्षेत्रात क्रांती घडून आली. अनेक ग्रंथांची मराठीत भाषांतरे झाली. परकीय संस्कृतीच्या प्रभावामुळे भारतीय संस्कृतीमधील अनिष्ट प्रथा-परंपरा नष्ट झाल्या. ख्रिस्ती धर्मातील मानवतावादाचे तत्त्व हिंदू धर्माने स्वीकारले. त्यामुळे सांस्कृतिकदृष्ट्या धार्मिक

क्षेत्रात अमूलाग्र बदल झाले. मुद्रणकलेमुळे भारतीय वाङ्मयाच्या क्षेत्रात क्रांती घडून आली. कलकत्ता येथे पहिला छापखाना निघाला. सुरुवातीस देशी भाषेतील व्याकरणाची पुस्तके छापून प्रसिद्ध केली. सुरुवातीला लोकांच्या धर्मभावना दुखावल्या जाणार नाहीत. अशा स्वरूपाची नैतिक, बोधपर, मनोरंजनात्मक आणि विज्ञानाचा परिचय करून देणारी ग्रंथनिर्मिती केली. सुभाषिते, नीतिकथा, पशुपक्ष्यांच्या कथा लिहून घेण्याच्या हेतूने पंचतंत्र, बाळमित्र, हितोपदेश, पंचोपाख्यान, विदग्नीती, वेताळ 'दि नेटिव्ह स्कूल अँड स्कूल सोसायटी' या संस्थेने देशी भाषेतील ग्रंथनिर्मिती केली. नंतरच्या काळात ती 'मुंबईची हौदशाळा पुस्तकमंडळी' म्हणून ओळखली जाऊ लागली. या संस्थेमार्फत 'अंकलिपी', 'लिपिधारा', 'बोधवचन', 'विदुरनीती' इतर ग्रंथांची निर्मिती करण्यात आली. ब्रिटिशांनी सरकारी शाळा काढल्यानंतर या शाळांमधून शाळा पुस्तक मंडळीची स्थापना केली. ख्रिस्ती मिशनरींनी आपल्या धर्म प्रचारासाठी शाळा काढल्या व इंग्रजी पुस्तकांची मराठीत भाषांतरे केले. तत्कालीन वाङ्मयात ग्रंथांच्या माध्यमातून ख्रिस्ती धर्मप्रसार केला. या कालखंडात वर्तमानपत्राच्या निर्मितीमुळे साहित्यलेखनाला गती मिळाली.

२.२ मुद्रणकला व ग्रंथव्यवहार

१. मुद्रणकलेचा प्रारंभ

ब्रिटिश राजवटीमुळे भारतीय जीवनात स्थित्यंतर घडून आले. भारतात छापखाने आल्यामुळे वाङ्मयनिर्मितीला प्रेरणा मिळाली. सुरुवातीची ग्रंथरचना लोकांच्या भावना न दुखावता करण्यात आली. सुरुवातीचे ग्रंथ लेखन मनोरंजन आणि बोधपर करण्यात आले.

मुंबईच्या गणपत कृष्णाजी यांनी इ. स. १८३० साली त्या वर्षाचे मराठी पंचांग शिळेवर छापले. त्यानंतर महाराष्ट्रात मुद्रण कलेला प्रारंभ झाला. इ. स. १८३६ साली बाळशास्त्री जांभेकर यांनी 'भूगोलविद्या', दादोबा पांडुरंग यांनी 'मराठी भाषेचे व्याकरण', दादोबा पांडुरंग आणि नाना नारायण यांनी 'मराठी नकाशे पुस्तक' गंगाधरशास्त्री फडके यांनी 'महाराष्ट्र भाषेचे व्याकरण' इतर पुस्तके छापली. पुणे आणि मुंबई या दोन्ही शहरांमध्ये संस्कृत व इंग्रजी शिकविणाऱ्या शाळा निघाल्या होत्या. त्याचा फायदा ग्रंथनिर्मितीसाठी झाला.

२ बोधपर ग्रंथनिर्मिती :-

ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी सुरुवातीच्या काळात सुभाषिते, नीतिकथा, पशुपक्ष्यांच्या कथा लिहून घेण्याच्या हेतूने 'पंचतंत्र', 'बाळमित्र', 'हितोपदेश', 'पंचोपाख्यान', 'विदुरनीती', 'वेताळपंचविश' सिंहासनवत्तिशी इत्यादी ग्रंथरचना केली. वाचकाला भाषेचे ज्ञान व्हावे तसेच व्यवहारनिती कळावी अशा हेतून हे लेखन केले आहे. हरि केशवजी यांनी ईसापनीती व पंचोपाख्यान या ग्रंथांची भाषांतरे केली.

३ विज्ञान विषयक ग्रंथ -

कॅप्टन जर्विस याने विज्ञानविषयक ग्रंथनिर्मिती मोठ्या प्रमाणावर केली. स्थापत्यशास्त्र शिकविण्यासाठी इ. स. १८२५ रोजी एक शाळा काढली. त्याने गणित, ज्योतिष, पदार्थविज्ञानशास्त्र, रसायनशास्त्र, भूगोल यांचा प्राथमिक स्वरूपाचा परिचय करून देणारी पुस्तके तयार केली.

४ काव्य विषयक ग्रंथ :-

इ.स. १८३७ पासून मेजर कॅंडी हा पुणे पाठशाळेचा प्रमुख होता. त्याने परशुरामपंत तात्या गोडबोले यांनी केलेल्या 'नवनीत' या प्राचीन कवितेच्या संपादनासाठी प्रोत्साहन दिले. त्याने पाठ्यपुस्तके तयार करण्यापासून ग्रंथांच्या नवीन आवृत्या तयार करण्याचे काम केले. त्याने मनोरंजनात्मक ग्रंथांपेक्षा बोध प्रचुर स्वरूपाचे अधिक ग्रंथ तयार केले.

५ ग्रंथनिर्मिती ऐतिहासिक :-

डॉ. केरी या मिशनऱ्याने इ. स. १८०५ साली इंग्रजी भाषेतील मराठीचे व्याकरणपर पुस्तक छापले तसेच इ. स. १८१० रोजी मराठी कोश मोडी लिपीत छापला. 'सिंहासनबत्तिशी' (१८१४), 'पंचतंत्र' (१८१५), 'हितोपदेश' (१८१५), 'राजा प्रतापादित्याचे चरित्र' (१८१६), 'रघूजी भोसल्याची वंशावळी' (१८१६) इतर पुस्तके पंडित वैजनाथशास्त्री यांच्या मदतीने छापून घेतली. मराठी वाङ्मयाचा विकास करण्यासाठी हे कार्य केले.

६ भाषांतरीत ग्रंथनिर्मिती :-

इ. स. १८५१ रोजी 'दक्षिणा प्राइज कमिटीची' स्थापना करण्यात आली होती. या अगोदर इ. स. १८४९ साली दक्षिणी भाषेत पुस्तके, प्रसिद्ध करणारी एक संस्था रंजन, बोध व व्यवहार ज्ञानावर आधारित ग्रंथलेखन करित होती. 'दक्षिण प्राइज कमिटीने' सुरुवातीला भाषांतरित ग्रंथलेखनावर भर दिला. इतिहास, चरित्र व व्यवहारशास्त्र इत्यादी विषयावर ९९ पुस्तके (इ.स.१८५१ ते १८५५ पर्यंत) छापली. या ग्रंथलेखनासाठी कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, कृष्णशास्त्री राजवाडे, गणेश सदाशिव लेले, गंगाधर रामचंद्र टिळक इत्यादींना बक्षिस देण्यात आले.

७ शालोपयोगी ग्रंथ निर्मिती :-

इ.स. १८२२ मध्ये मुंबईच्या 'हौदशाळा शाळा पुस्तक मंडळी, यांनी मराठी भाषेतील शालोपयोगी शास्त्रीय ग्रंथ निर्माण केले. यामध्ये गणित, शिल्पकला, ज्योतिष, सिद्धपदार्थ विज्ञान, रसायनशास्त्र, शरीर वैद्यक इत्यादी पुस्तकांचा समावेश होतो. मेजर फॅडी यांच्या मार्गदर्शनाने मुंबईच्या हौदशाळा शाळा पुस्तक मंडळींनी वाङ्मयनिर्मिती केली.

८ धार्मिक ग्रंथांचे भाषांतर :-

विल्यम केरी याने 'मॅथ्यूचे शुभवर्तमान' (१८०५) या पुस्तकाद्वारे मराठी भाषेत बायबलचे भाषांतर केले. तसेच सेरामपूर मिशनतर्फे 'नवा करार' (१८११), 'ईश्वराच्या अवघ्या गोष्टी' (१८१२) इतर पुस्तके प्रकाशित झाली. पुस्तके तयार करण्यामध्ये 'अमेरिकन-मिशन' व 'स्कॉटिश मिशन' या दोन संस्था महत्त्वपूर्ण होत्या. छापखाण्यांची झालेली निर्मिती आणि शिक्षण देण्यासाठी निघालेल्या शिक्षणसंस्था या ग्रंथनिर्मितीला चालना देण्यास महत्त्वपूर्ण ठरल्या आहेत.

२.३ सरकारी पाठळीवरील पाठ्यपुस्तके, व्याकरण व कोशनिर्मितीचे प्रयत्न :-

१ पाठ्यपुस्तके :-

एलफिन्स्टनचे कार्य :- या कालखंडात ब्रिटिश शासनाने जाणिवपूर्वक वाङ्मयनिर्मितीला प्रेरणा आणि प्रोत्साहन दिले. एलफिन्स्टन या ब्रिटिश अधिकाऱ्याने पुण्यामध्ये पाठशाळेसारखी संस्कृत कॉलेज इ. स. १८२१ साली स्थापन केली. इ. स. १८१५ साली 'बॉम्बे एज्युकेशन सोसायटी' या संस्थेला बरोबर घेऊन देशी भाषांमधून ग्रंथनिर्मिती करण्यासाठी इ. स. १८२० साली 'द नेटिव्ह स्कूल अँड स्कूल बुक कमिटीची' स्थापना केली. मराठी वाङ्मयाच्या क्षेत्रात ग्रंथलेखनाबाबत आणि छापण्याबाबत ज्या काही घडामोडी झाल्या त्याचे सर्व श्रेय या कमिटीस द्यावे लागते. या कमिटीने मराठी भाषेत ग्रंथनिर्मिती करणे तसेच मराठी भाषेत अभ्यासक्रम शिकवणारा शिक्षक वर्ग तयार करण्याचे कार्य केले.

डॉ. केरी यांचे कार्य :- डॉ. केरी या मिशनऱ्याच्या नेतृत्वाखाली भारतीय भाषांमधून इ.स. १८०० साली ग्रंथनिर्मिती करण्यास सुरुवात केली. इंग्रजी भाषेत मराठीचे व्याकरण लिहून ते इ. स १८०५ साली

प्रसिद्ध केले. तसेच इ. स. १८१० साली मराठी कोश मोडी लिपीत छापला- पंडित वैजनाथशास्त्री यांच्या मदतीने 'सिंहासन बत्तीशी' (१८१४), 'पंचतंत्र' (१८१५), 'हितोपदेश' (१८१५), 'राजा प्रतापादित्याचे चरित्र' (१८१६), 'रघूजी भोसल्याची वंशावळी' (१८१६) इतर पुस्तके छापली. मराठी वाङ्मयाला प्रेरणा देण्यासाठी इ. स १८५१ साली 'दक्षिणा प्राइज कमिटीची' स्थापना करण्यात आली. या कमिटीने भाषांतरित पुस्तकांच्या निर्मितीस प्रेरणा आणि प्रोत्साहन दिले. यासाठी कृष्णशास्त्री चिपळूणक, कृष्णशास्त्री राजवाडे, गणेश लेले, गंगाधर टिळक इतर लेखकांना शंभर-दोनशे रूपयांची पारितोषिके देण्यात आली.

२ व्याकरण :-

इंग्रज राज्यकर्त्यांना जेव्हा मराठी भाषेच्या अभ्यासाची आवश्यकता वाटू लागली. तेव्हा इंग्रजांनी मराठी भाषेतील व्याकरण तयार केले. विल्यम केरी याने कलकत्याजवळील सेरामपूर या गावी इ. स. १८०५ साली 'श्रीरारी ष हिश चरहीीर श्ररपसीरसश' हे व्याकरणाचे पुस्तक तयार केले. ब्रिटिशांना मराठी भाषा शिकण्यासाठी इंग्रजीत लिहिलेल्या मराठीच्या व्याकरणाचा उपयोग होत असे.

नवशिक्षित तरुणांसाठी - इ. स. १८५७ साली कृष्णशास्त्री गोडबोले यांनी व्याकरणाचे पुस्तक लिहिले. इ. स. १८३६ साली दादोबा तर्खडकर यांनी व्याकरणाचे पुस्तक लिहिले. बाळशास्त्री जांभेकर यांनी 'बालव्याकरण' इ.स. १८३६ साली लिहिले. शाळेतील लहान मुलांना व्याकरणाचे सहज आकलन व्हावे यासाठी त्यांनी ते लिहिले आहे. फडके यांनी 'महाराष्ट्र भाषेचे व्याकरण' इ. स. १८३६ साली लिहिले. त्यांनी गुरुशिष्यसंवादाप्रमाणे त्याची मांडणी केली आहे. दादोबा पांडुरंग तर्खडकर यांनी इ.स. १८३६ साली 'मराठी भाषेचे व्याकरण' हे पुस्तक लिहिले. ग्रंथ नवशिक्षित वाचकाला डोळयासमोर ठेऊन लिहून प्रकाशित केले आहे.

प्रौढांसाठी ग्रंथलेखन :- दादोबा पांडुरंग तर्खडकर यांनी आपल्या व्याकरणाच्या पुस्तकात विस्तृत विचार व्यक्त केला आहे. हे पुस्तक प्रौढांसाठी असल्यामुळे खालच्या वर्गातील विद्यार्थ्यांसाठी इ. स. १८६५ साली 'लघु व्याकरणाचे' पुस्तक लिहिले. इ. स. १८४८ साली अहमदनगर येथील अमेरिकन मिशनच्या मार्फत मराठीमधील व्याकरणाचे पुस्तक छापले. इ.स. १८५८ साली गंगाधरशास्त्री रामचंद्र टिळक यांनी 'लघु-व्याकरण' हे पुस्तक लिहिले. 'दक्षिणा प्राइज कमिटीने' सांगितल्यानंतर कृष्णशास्त्री गोडबोले यांनी 'मराठी भाषेचे नवीन व्याकरण' हे पुस्तक लिहिले कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांनी आपले 'मराठी व्याकरणातील निबंध', 'शाळापत्रक' या मासिकातून क्रमशः प्रसिद्ध केले आहे. गुंजीकरण यांनी लहान मुलांसाठी इ.स. १८८६ साली 'सुबोध व्याकरण' हे पुस्तक लिहिले. अशाप्रकारे ब्रिटिश कालखंडात मराठी व्याकरणाची अनेक पुस्तके लिहिली आहेत.

कोशनिर्मिती :- ब्रिटिशांना राज्यकारभार करण्यासाठी नोकरवर्गाची गरज होती. त्यासाठी त्यांनी मराठी- इंग्रजी व इंग्रजी-मराठी कोशांची निर्मिती केली. मोल्सवर्थ आणि कॅडी या दोन ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी विविध प्रकारचे कोश संपादित केले. हिंदूस्थानातील युरोपिय लोकांना मराठी भाषा शिकण्यासाठी मदत व्हावी. यासाठी डॉ. विल्यम केरी यांनी इ.स. १८१० साली बंगालमध्ये सेरामपूर येथील ख्रिस्ती मिशनरी मंडळासाठी मराठी कोश तयार केला. यामध्ये मराठी शब्दाला इंग्रजी प्रतिशब्द दिला आहे. दुसरा कोश ले. क. व्हान्स केनेडी या नावाच्या लष्करातील एका साहेबाने मुंबई येथे इ. स. १८२४ रोजी प्रसिद्ध केला आहे. यामध्ये मराठी शब्दांना इंग्रजी प्रतिशब्द दिले आहेत. तसेच इंग्रजी शब्दांचे मराठी अर्थ दिले आहेत. हे दोन्ही कोश युरोपियन लोकांना मराठी शिकण्यास मदत व्हावी. यासाठी तयार करण्यात आले होते. मोल्सवर्थ आणि कॅडी

यांच्या मार्गदर्शनाने जगन्नाथशास्त्री क्रमवंत व इतर पंडितांनी 'पंडितिकोश' उर्फ 'महाराष्ट्र भाषेचा कोश' इ. स. १८२९ साली केला.

१ मराठी-इंग्रजी शब्दकोश :- अशा स्वरूपाचा होता. मात्र हा कोश पुढे फारसा प्रचारात राहिला नाही. मोल्सवर्थ- कॅडी यांचा मराठी-इंग्रजी शब्दकोश इ. स. १८३१ साली प्रकाशित झाला. बॉम्बे एज्युकेशन सोसायटीमार्फत तो प्रसिद्ध करण्यात आला. या कोशास सरकारी मदत असल्याने खेड्यापाड्यांतून सरकारी हुकुमाने शब्द जमा करण्यात आले आहेत. मराठीत रूढ असणाऱ्या फारसी, अरबी आणि हिंदुस्थानी शब्दांचा संग्रह यामध्ये करण्यात आला आहे.

२ कोशकार्याची पद्धती :- 'कोशकार्याची पद्धती' नावाचा कोश मोल्सवर्थ यांनी काढला. या कोशात मराठी प्रदेशातील वेगवेगळ्या विभागातील शब्द, वाक्यप्रचार आणि म्हणी जमा केल्या आहेत.

३ हंसकोश :- इ. स. १८६३ साली एकभाषिक कोश तयार करण्यात आला. यामध्ये निवडक शब्द घेतले असल्यामुळे त्यास 'हंसकोश' असे म्हणतात. या कोशात महाराष्ट्र भाषेतील कवितांमधील निवडक व कठीण शब्दांचा हा कोश प्राचीन मराठी काव्याच्या अभ्यासासाठी रचला होता.

४ शाळेतील विद्यार्थ्यांसाठी शब्दकोश :- इ.स. १८७० साली गोडबोले यांनी 'मराठी भाषेचा नवीन कोश' लिहिला. हा कोश विद्यार्थ्यांसाठी तयार करण्यात आला होता. बाळकृष्ण बीडकर यांनी 'रत्नकोश' (१८६१) साली प्रसिद्ध केला. हा मराठी शाळेतील विद्यार्थ्यांसाठी तयार केला होता. त्यानंतर 'एकभाषिक मराठी कोश' (१८६०) साली तयार करण्यात आला.

५ मराठी-इंग्रजी शब्द कोश :- बाबा पद्मनजी यांनी 'मराठी-इंग्रजी' (१८३३) साली हा कोश प्रकाशित केला. एच. ए. कॅनन यांनी 'मराठी-इंग्रजी व्होकॅब्युलरी' (१८५१) साली कोश प्रसिद्ध केला. या कोशामध्ये मराठी शब्दांचे मराठी व इंग्रजी अर्थ दिले आहेत.

६ इंग्रजी-मराठी शब्द कोश :- कॅडी याने 'इंग्रजी-मराठी' (१८४७) कोश तयार केला. यामध्ये इंग्रजी शब्दाचे विविध अर्थ देऊन त्या अर्थास समानार्थक मराठी शब्द दिले आहेत. बाळशास्त्री जांभेकर व प्रो. ऑर्लिबार यांनी 'इंग्रजी-मराठी' कोश लिहिला आहे. बाबा पद्मनजी यांनी 'इंग्रजी-मराठी' कोश (१८७०) साली लिहिला. याआधी श्रीकृष्ण रघुनाथ तळेकर यांनी 'इंग्रजी-मराठी कोश' (१८६१) साली लिहिला होता. सरकारी विद्याखात्यासाठी विष्णू परशुराम पंडित यांनी 'इंग्रजी-मराठी कोश' (१८६४) साली लिहिला.

७ संस्कृत शब्दकोश :- अनंतशास्त्री तळेकर यांनी पहिला 'संस्कृत प्राकृत शब्दकोश' (१८५३) साली लिहिला. विष्णू परशुराम पंडित यांनी 'संस्कृत आणि महाराष्ट्र धातुकोश' (१८६५) साली लिहिला. नारी आप्पाजी गोडबोले यांनी गोपाळ जिवाजी केळकर यांनी 'संस्कृत व प्राकृत कोश' (१८७२) साली लिहिला. मराठीचा अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी हा कोश उपयुक्त आहे.

८ म्हणींचे शब्दकोश :- इ.स. १८४२ साली 'फुर्दुकवही' नावाचा म्हणींचा संग्रह छापला आहे. सदाशिव विश्वनाथ ह्यांनी 'सर्व देशांतील निवडक म्हणी' या नावाने चार हजार म्हणींचा संग्रह लिहिला. कृष्णशास्त्री भाटवडेकरांनी 'म्हणी रत्नमाला' नावाचा कोश प्रकाशित केला गंगाधर गोविंद सापकर यांनी 'मराठी प्रचारांतील म्हणी' (१८७२) साली लिहिला.

९ इतर कोश :- इतर कोशांबरोबरच भाषाविकासाला उपयोगी असणारे कोश तयार झाले. रघुनाथ भास्कर गोडबोले यांनी 'भारतवर्षीय प्राचीन ऐतिहासिक कोश' (१८७६) साली लिहिला. यामध्ये प्राचीन

काळातील व्यक्ती आणि स्थळे यांचा वर्णनात्मक असा ७०० पानांचा कोश लिहिला आहे. तसेच 'भरतखंडाचा अर्वाचीन कोश' (१८८१) साली लिहिला. इतर कोशांचे लेखन या काळात झाले.

२.४.भाषांतरणयुग :-

इ. स. १८०० ते १८७४ या कालखंडातील भाषांतरयुग असे म्हणतात. या कालखंडातील साहित्य भाषांतरित व रूपांतरित स्वरूपाचे आहे.

१ शालोपयोगी वाङ्मय :-

मुंबईच्या 'हौदशाळा शाळा पुस्तक मंडळीने' सर्वप्रथम 'पंचोपाख्यान', 'विदुरनीति' व 'पंचोपाख्यान' या संस्कृत पंचतंत्राचे भाषांतर केले. सर्वसामान्य माणसाला व्यवहारनीतीचे ज्ञान व्हावे. अशा हेतूने या ग्रंथांचे भाषांतर केले आहे. एलफिन्स्टनने ग्रंथांची भाषांतरे करणाऱ्या लेखकास बक्षीस देण्याची योजना जाहीर केली. त्यामुळे शालोपयोगी भाषांतरित वाङ्मय मोठ्या प्रमाणात निर्माण झाले. या काळात बाळशास्त्री जांभेकर, बापू छत्रे, हरि केशवजी पाठारे इत्यादी भारतीय लेखकांबरोबर जॉर्ज जर्विस, रॉबर्ट मनी, जे. मोल्स्वर्थ, टॉमस कॅडी, जॉन मॅकलेनन इत्यादी परदेशी लेखकांनी भाषांतरीत वाङ्मय लेखन केले.

२ बोधपर वाङ्मय :-

सदाशिव काशिनाथ छत्रे यांनी 'बोधवचने' हे व्यावहारिक नीतिनियम सांगणारे पुस्तक लिहिले. ताराचंद्र दत्त यांनी 'झश्रशरीळपस ढरश्रशी' या पुस्तकाचे भाषांतर करून 'बोधकथा' हे पुस्तक लिहिले. बापू छत्रे यांनी 'इशीरॉळपी उहळश्रवीशपी अळशपर्व' या फ्रेंच ग्रंथाचे भाषांतर करून 'बाळमित्र' हा ग्रंथ लिहिला. या ग्रंथाचे मुलांनी वाचन केल्यास त्यांना अनेक फायदे होतील. त्यांचा शब्दसंग्रह वाढेल, व्यवहारज्ञान येईल. अनेक रीति, नीती नियम समजतील, हृदय कोमल व बुद्धी सदसविचारक्षम होईल. आई-वडिलांविषयी प्रेम वाढेल. बहीण-भावाबद्दल प्रेम वाढेल. इतर अनेक उपयोग होतील. अशा हेतूने हा ग्रंथ भाषांतरित केला आहे.

३ नीतिविषयक ग्रंथलेखन :-

बाळशास्त्री जांभेकर यांनी बंगालीवरून 'नीतिकथा' (१८३१) भाषांतरीत केल्या आहेत. या पुस्तकात ख्रिस्ती तत्त्वज्ञान मराठीत सांगण्याचा प्रयत्न केला. आहे. विष्णूशास्त्री बापट यांनी 'नीतिदर्पणा' (१८३७) व 'बालोपदेश-कथा' (१८३८) ही गोष्टीरूप पुस्तके लिहिली. आहेत. 'नीतिदर्पण' या ग्रंथामध्ये 'बामणाची गोष्ट', 'सोनाराची गोष्ट', 'पटेलाची गोष्ट' इतर जातवार व धंदेवार कथा लिहिल्या आहेत. राघो नारायण देवळे व रामचंद्र अमृत दुगल यांनी 'वाटसराची गोष्ट' (१८३८) व 'जागती जोत' (१८३८) ही पुस्तके लिहिली. हरी केशवजी पाठारे यांनी 'शालोपयोगी नीतिग्रंथ' (१८४६) लिहिला असून त्यामधून उपदेशपर लेखन केले आहे. वॉथेन या ब्रिटिश अधिकाऱ्याने लोकशिक्षणाच्या हेतूने 'नीतिदर्पणा'सारखे ग्रंथ लिहिले आहेत.

४ शास्त्रविषयक ग्रंथलेखन :-

इ. स. १८२२ साली मुंबईच्या 'हौदशाळा शाळा पुस्तक मंडळी' स्थापना झाल्यानंतर, भारतीय लोकांना शास्त्राचे ज्ञान देण्यासाठी भाषांतराची प्रक्रिया सुरू झाली. त्यांनी गणित शिल्पकला, ज्योतिष, सिद्धपदार्थविज्ञान, रसायनशास्त्र, शरीर वैद्यक इत्यादी विषयांवरील मराठी भाषांतरे केली. कॅप्टन जॉर्ज जर्विस यांनी जगन्नाथशास्त्री यांच्या मदतीने 'विद्येचे उद्देश, लाभ आणि संतोष या विषयाचे संवाद' (१८२९) साली भाषांतर केले. या ग्रंथात विद्या (शिक्षण) मिळविल्यामुळे कोणते फायदे होतात हे सांगितले आहे. हरि केशवजी पाठारे यांनी 'सिद्धपदार्थ-विज्ञानशास्त्रविषयक संवाद' (१८३३) हे भाषांतरित पुस्तक लिहिले. लक्ष्मण छत्रे

यांनी 'पदार्थविज्ञानशास्त्रातील किती एक विषयांवर व्याख्याने' (१८५२) हे पुस्तक लिहिले. पुढे 'पदार्थविज्ञानशास्त्र' (१८५७) या नावाने हा ग्रंथ प्रसिद्ध झाला. या कालखंडात पदार्थविज्ञान, रसायन, शिल्प या भौतिक शास्त्रांप्रमाणे गणितशास्त्रावरही अनेक ग्रंथ निर्माण झाले. तसेच भूगोल-खगोलविषयक आणि अर्थशास्त्रविषयक ग्रंथलेखन मोठ्या प्रमाणावर झाले.

५ काव्यविषयक ग्रंथलेखन :-

मे. कॅडी यांच्या मार्गदर्शनाखाली 'वाचन पाठमाला' (१८५०) हे पुस्तक भाषांतरित करण्यात आले. तसेच मेजर कॅडी यांच्या मार्गदर्शनाने परशुरामपंत गोडबोले यांनी 'नवनीत' (१८५४) हा काव्यसंग्रह तयार केला. हा कवितासंग्रह प्रौढ विद्यार्थ्यांसाठी तयार करण्यात आला होता. मेजर कॅडी यांच्या मार्गदर्शनाखाली शालेय शिक्षणासाठी भाषांतरित वाङ्मय तयार करण्यात आले. ब्रिटिश कालखंडात मराठीतील गद्यग्रंथांची भाषिक जडण-घडण करण्याचे कार्य मेजर कॅडी यांनी केले.

६ कथा वाङ्मयाचे ग्रंथलेखन :-

अर्वाचीन कालखंडात तंजावर येथील सरफोजी राजे यांनी सक्खन पंडिता करवी 'बालबोध-मुक्तावाली' (१८०६) साली, इसापनीतीची भाषांतरे केली. समाजात कथा- वाङ्मयाची गोडी वाढावी म्हणून कथावाङ्मयाचे भाषांतर केले आहे. वैजनाथ-पंडितांनी 'सिंहासनबत्तिशी' (१८२४), 'पंचतंत्र' (१८१५), 'हितोपदेश' (१८१५) व 'राजा प्रतापादित्याचे चरित्र' (१८१६) इतर भाषांतरित कथासंग्रह लिहिले आहेत. बापू छत्रे यांनी 'इसापनीतिकथा' (१८२८) हा कथासंग्रह लिहिला आहे. स. का. दत्रे यांनी 'बाळमित्र भाग-१', 'इसापनीतिकथा' व 'वेताळपंचविशी' नावाचे भाषांतरित ग्रंथ लिहिले आहेत.

७ नाट्यविषयक ग्रंथलेखन :-

या कालखंडात शेक्सपिअरच्या नाटकांवरून अनेक नाटकांचे मराठी भाषेत अनुवाद झाले. संस्कृत आणि पौराणिक नाटकांचे मराठीत अनुवाद मोठ्या प्रमाणात झाले. इ. स. १८१८ ते १९२० या कालखंडात सुरुवातीला भाषांतरित वाङ्मय मोठ्या प्रमाणात झाले. त्यामुळे या कालखंडास भाषांतरयुग असे म्हणतात.

सारांश :-

अशा प्रकारे इ.स. १८१८ ते १९२० या कालखंडातील सामाजिक, धार्मिक, राजकीय, सांस्कृतिक आणि वाङ्मयीन पार्श्वभूमी सांगता येते.

घटक ३ इ.स. १८१८ ते १८७४ या कालखंडातील साहित्य : प्रेरणा, प्रवृत्ती व स्वरूप

उद्दिष्टे :-

इ.स. १८१८ ते १८७४ या कालखंडात भारतात सुधारणावादी वारे वाहायला सुरुवात झाली होती. ब्रिटिशांनी भारतात विविध समाजसुधारणा सुरू केल्यामुळे, त्याचा प्रभाव भारतीयांवर पडायला सुरुवात झाली. या सर्व बदलांचे प्रतिबिंब साहित्यामध्ये उमटायला सुरुवात झाली होती. त्यामुळे इ.स. १८१८ ते १८७४ या कालखंडातील साहित्य : प्रेरणा, प्रवृत्ती व स्वरूप समजून घेणे आवश्यक आहे.

- इ.स. १८१८ ते १८७४ या कालखंडातील सुधारणाविषयक विचारांचा वाटचालीचा अभ्यास करणे.
- या कालखंडातील सामाजिक, धार्मिक, राजकीय सुधारणांचा साहित्याशी असणारा अनुबंध पाहणे.
- इ. स. १८१८ ते १८७४ या कालखंडातील निबंध, कथा, कादंबरी, काव्य, नाटक यांचे स्वरूप व वाटचालीचा अभ्यास करणे.
- या कालखंडातील साहित्य प्रेरणा, प्रवृत्ती, विषय व आशयाचा अभ्यास करणे.

प्रास्ताविक :-

इ.स. १८१८ साली पेशवाईचा अस्त झाला. आणि संपूर्ण भारतावर ब्रिटीशांचा एकछत्री अंमल प्रस्थापित झाला. ब्रिटिशांनी भारतात सामाजिक, धार्मिक, राजकीय पातळीवर मोठ्या प्रमाणात सुधारणांना सुरुवात केली. ब्रिटिशांना संपूर्ण भारतावर एकछत्री अंमल गाजवायचा होता. त्यासाठी त्यांना मोठ्या प्रमाणावर कामगार वर्गाची आवश्यकता होती. त्यासाठी ब्रिटिशांनी शिक्षण संस्था स्थापन करून भारतीय जनतेला सुशिक्षित करायला सुरुवात केली. सुरुवातीला भाषांतरीत वाङ्मयाला सुरुवात झाली. त्यामुळे परकीय संस्कृतीचा आणि वाङ्मयाचा परिचय भारतीय जनतेला झाला. त्यामुळे सुधारणाविषयक विचारांना सुरुवात झाली. इ.स. १८१८ ते १८७४ या कालखंडातील सामाजिक, धार्मिक, राजकीय सुधारणांचे प्रतिबिंब साहित्यामधून उमटले. त्यामधूनच मराठी साहित्यामध्ये निबंध, कथा, कादंबरी, काव्य, नाटक या वाङ्मयप्रकारांची निर्मिती झाली. त्यामुळे प्रस्तुत घटकात साहित्यनिर्मितीची प्रेरणा, प्रवृत्ती, विषय व आशयाचा अभ्यास वरील घटकांबरोबर करणार आहोत.

३.१ या कालखंडातील सुधारणाविषयक विचारांची वाटचाल :-

१. ब्रिटिशांची मानवतावादी दृष्टी :- ब्रिटिश भारतात येण्याअगोदर भारतात पेशवाईचे राज्य सुरू होते. मात्र दुसरा बाजीराव पेशवा हा अत्यंत विलासी स्वभावाचा होता. स्वतःच्या चैनीसाठी त्याने आपल्या जनतेवर अन्याय-अत्याचार केले. माणसांना पशूपेक्षाही हीन स्वरूपाची वागणूक दिली. मात्र सुरुवातीला ब्रिटिशांनी भारतीय जनतेला प्रेमाची आणि आदराची वागणूक दिली. मिशनऱ्यांनी, भारतीय जनतेला विविध प्रकारची मदत करायला सुरुवात केल्यामुळे त्याचा अनुकूल प्रभाव पडला. ब्रिटिश जनता जातीयता पाळत नसल्यामुळे आपल्या स्वार्थासाठी सर्वांना मानवतावादी वागणूक देत होती, त्यामुळे भारतीय जनतेने पेशव्यांना साथ देण्याऐवजी ब्रिटिशांना मदत केली.

२. ख्रिश्चन मिशनऱ्यांचा उदारमतवादी दृष्टीकोण:- पेशवाईचा अस्त झाल्यावर संपूर्ण भारतावर ब्रिटिशांना एकछत्री अंमल प्रस्थापित करायचा होता. त्यासाठी ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी उदारमतवादी दृष्टीकोण ठेवला. त्यांनी भारतीय जनतेसाठी विविधसेवा सुविधा द्यायला सुरुवात केली. उदा. आरोग्य सेवा, अन्नदान इतर सेवा-सुविधा दिल्या. तसेच ख्रिश्चन धर्माचे तत्त्वज्ञान भारतात रुजवायला सुरुवात केली. येशू ख्रिस्तांचा

उदारमतवादी, जातिविमुक्त तत्त्वज्ञान भारतात रूजविले. त्यामुळे भारतीय जनतेच्या मनात ब्रिटिशांबद्दल आदराची भावना निर्माण झाली.

३. छपाईयंत्राची सुविधा :- ब्रिटिशांनी भारतात छपाखाण्यांची व्यवस्था सुरू केल्यामुळे, वाङ्मयनिर्मितीला प्रेरणा आणि प्रोत्साहन मिळाले. इ. स. १८३० साली गणपत कृष्णाजी यांनी त्या वर्षाचे पंचांग शिळेवर छापले. आणि त्यानंतर महाराष्ट्रात मुद्रण कलेला प्रारंभ झाला. त्यामधून पुढे पंचतंत्र, इसापनीती इतर ग्रंथांची मराठी भाषेत भाषांतरे झाली. ब्रिटिश वाङ्मयाच्या संपर्कामुळे आणि छपाखाण्यांमुळे मराठी वाङ्मयनिर्मितीला अधिक चालना मिळाली. यामधून कथा, कविता, नाटक, कादंबरी इतर वाङ्मयप्रकारात साहित्यनिर्मिती व्हायला सुरुवात झाली. नियतकालिके आणि वर्तमानपत्रांनी मराठी वाङ्मयाला अधिक चालना दिली ब्रिटिशांच्या छपाई यंत्रांमुळे मराठी वाङ्मयनिर्मितीला गती मिळाली.

४. शिक्षण संस्थांची स्थापना :- भारतात ब्रिटिशांची सत्ता स्थापन झाल्यानंतर त्यांना राज्यकारभारासाठी नोकरदार वर्गाची आवश्यकता होती. त्यामुळे त्यांनी भारतीय जनतेला शिक्षण देण्यासाठी शिक्षणसंस्था स्थापन करायला सुरुवात केली. इ. स. १८२१ साली पुणे येथे 'पाठशाळा' नावाचे संस्कृत कॉलेज काढून विद्यार्थ्यांना पाठ्यवेतन देण्यात आले. भारतीय जनतेला धार्मिक ज्ञानाबरोबर भौतिकज्ञान देण्यासाठी एल्फिन्स्टन या अधिकाऱ्याने. इ. स. १८१५ साली मुंबई येथे 'बॉम्बे एज्युकेशन सोसायटीला' प्रोत्साहन दिले. देशी भाषेतून ग्रंथनिर्मिती करण्यासाठी इ. स १८२० साली 'दि नेटिव्ह स्कूल अँड स्कूल सोसायटीची' स्थापना केली. भारतीय जनतेला भौतिक विद्येचे ज्ञान व्हावे म्हणून इंडिया कंपनीने इ. स. १८०० साली 'फोर्ट विल्यम कॉलेजची' स्थापना केली. आर्य विशप बार्नेस यांच्या मदतीने मुंबई येथे इ. स. १८१५ साली 'दि सोसायटी फॉर प्रमोटिंग दि एज्युकेशन ऑफ दि प्युअर विदिन दि गव्हर्नमेंट ऑफ बॉम्बे' नावाची संस्था स्थापन केली. त्यामार्फत विविध प्रकारची पुस्तके लिहिली. मुलांमध्ये शिक्षणाची आवड निर्माण व्हावी म्हणून उत्तम पुस्तके लिहिणाऱ्या लेखकांना बक्षिसे दिली.

५. भाषांतरित साहित्याची निर्मिती :- इ.स. १८०० ते १८७४ या कालखंडास भाषांतरयुग असे म्हणतात. या कालखंडातील साहित्य भाषांतरित व रूपांतरित स्वरूपाचे आहे. मुंबई येथील 'हौदशाळा, शाळा पुस्तक मंडळीने' सर्वसामान्य माणसाला व्यवहारनीतीचे ज्ञान व्हावे म्हणून 'पंचोपाख्यान, विदुरनीति व पंचोपाख्यान या संस्कृत पुस्तकांचे भाषांतर केले. बापू छत्रे यांनी 'बाळमित्र' हा ग्रंथ विद्यार्थ्यांसाठी लिहिला. बाळशास्त्री जांभेकर यांनी 'नीतिकथा' (१८३१), विष्णूशास्त्री बापट यांनी 'नीतिदर्पण' (१८३७) व 'बालोपदेश कथा' (१८३८) इतर गोष्टी रूप पुस्तके लिहिली. यामधील कथा बोधपर आहेत. इ. स. १८२२ साली मुंबई येथील 'हौदशाळा शाळा पुस्तकमंडळी' यांनी शास्त्राचे ज्ञान देणाऱ्या पुस्तकांचे भाषांतर केले. लोकहितवादी यांनी 'यंत्रज्ञान' (१८५०), नारायणशास्त्री जोशी यांनी 'शिल्पविद्या या विषयाचे निबंध' (१८५६) इतर ग्रंथ लिहिले, मेजर कॅंडी यांनी परशुराम गोडबोले यांना घेऊन 'नवनीत' (१८५४) हा काव्यसंग्रह भाषांतरित केला. कथावाङ्मयाची गोडी वाढावी म्हणून रोजी राजे यांनी पंडितासोबत 'बोलबोधमुक्तावाली' (१८०६) भाषांतरित केली. इंग्रजीमधील शेक्सपिअरच्या नाटकावरून अनेक नाटकांची भाषांतरे केली. त्यामुळे या कालखंडास भाषांतरयुग म्हणतात.

६. मानवतावादी ख्रिश्चन धर्म :- भारतातील हिंदू धर्मातील रूढी-परंपरामुळे सर्वसामान्य माणसावर अन्याय, अत्याचार होत होता. हिंदू धर्मात व्रतवैकल्ये, नवससायास, शुष्क कर्मकांड, विधिनिषेध, क्रियाकर्म इत्यादींमुळे सर्वसामान्य माणूस पिचला होता. मात्र ब्रिटिशांनी आपल्या धर्माचा प्रचार आणि प्रसार

करण्यासाठी मानवतावादी दृष्टीचा अवलंब केला. येशू ख्रिस्ताने सांगितलेला प्रेमाचा आणि मानवतेचा संदेश समाजात रूजवला. त्यामुळे लोकांना हिंदू धर्मापेक्षा मानवतावादी ख्रिश्चन धर्म आपला वाटू लागला. हिंदू धर्मातील मूर्तिपूजा, जातिभेद, सोवळे ओवळे, उपासना इत्यादी जातक प्रथापेक्षा ख्रिश्चन धर्मातील मानवतावादी दृष्टीकोन स्वीकारला.

७. धर्मसुधारणेचे कार्य :- ब्रिटिश कालखंडामध्ये हिंदू धर्मातील अमानुष प्रथा-परंपरा सुरू होत्या. ब्रिटिशांनी शिक्षणसंस्था सुरू केल्यामुळे, लोकांना आत्मभान आले. त्यामुळे धर्माची तात्विक पद्धतीने चिकित्सा करायला सुरुवात केली. लोकांना धर्माचे नीट आकलन व्हावे म्हणून राजाराम मोहन रॉय यांनी गणित, भौतिक विद्या देण्याचा आग्रह धरला. यासाठी त्यांनी कलकत्ता येथे इ.स. १८१७ साली 'हिंदू कॉलेज'ची स्थापना केली. ब्राम्होसमाजातील अनिष्ट प्रथा-परंपरा नष्ट व्हाव्यात म्हणून केशवचंद्र सेन व महर्षी देवेन्द्रनाथ ठाकूर यांनी कार्य केले. बाळशास्त्री जांभेकर यांनी धर्माबद्दल शास्त्रीय माहिती सांगून लोकांचे प्रबोधन केले. लोकहितवादींनी ब्राम्हणांचे आचारविचार, विधिनिषेधात्मक धर्माचे स्वरूप, हे स्नानसंध्या, देवपूजा, देव-धर्म इतर विषयांवर सडेतोड विचार मांडले, मुंबईमध्ये दादोबा पांडुरंग तर्खडकर, डॉ. भाऊदाजी लाड, विश्वनाथ मंडलिक, गोविंद माडगावकर इत्यादी समाजसुधारकांनी 'उपयुक्त ज्ञानप्रसारक सभा' स्थापन करून हिंदू धर्माच्या सुधारणेचा प्रयत्न केला. दादोबा पांडुरंग यांनी परमहंस नावाची सभा काढून हिंदू धर्मातील अनिष्ट प्रथा-परंपरा बंद करण्याचा प्रयत्न केला. आत्माराम पांडुरंग यांनी मूर्तिपूजेला विरोध केला. तसेच 'सुबोधपत्रिका' या मासिकामार्फत समाजप्रबोधन केले.

८. धर्मविषयक चळवळींचा उदय :- ब्रिटिश कालखंडात शिक्षणाचा प्रचार आणि प्रसार झाल्यामुळे, हिंदू धर्मातील अनिष्ट प्रथा-परंपरा बंद करण्याच्या उद्देशाने विविध चळवळींचा उदय झाला.

१ ब्राम्हो समाज :- राजाराम मोहन रॉय यांनी 'ब्राम्होसमाजाची' इ. स. १८२८ साली स्थापना केली. परमेश्वर आपल्या सर्वांचा पिता असल्यामुळे आपण जातीभेद पाळू नये. अशी भूमिका त्यांनी घेतली. स्त्री-पुरुष समतेचा पुरस्कार केला. लोकांना एकेश्वरी धर्मपंथाचे आकलन व्हावे यासाठी राजाराम मोहन रॉय यांनी गणित, भौतिक विद्या भारतीय जनतेला शिकविण्याचा आग्रह धरला. त्यासाठी हिंदू कॉलेजची स्थापना केली.

२ प्रार्थना समाज :- डॉ. आत्माराम पांडुरंग यांनी इ. स. १८६७ साली आपल्या घरी प्रार्थना समाजाची स्थापना केली. त्यांनी ब्राम्हो समाजाचे कार्यकर्ते केशवचंद्र सेन यांची धर्माबाबतचे विचार ऐकले. त्यामधून प्रेरणा घेऊन डॉ. आत्माराम पांडुरंग यांनी आपल्या घरी धर्मसुधारणा करायला इच्छूक असणाऱ्या कार्यकर्त्यांना बोलावले व धर्मसुधारणेचे कार्य सुरू केले.

३ सत्यशोधक समाज :- महात्मा जोतिबा फुले यांनी इ.स. १८७३ साली पुणे येथे 'सत्यशोधक' समाजाची स्थापना केली. धर्माच्या नावाखाली अशिक्षित, गोरगरीब जनतेची होणारी लूट थांबविण्यासाठी तसेच समाजातील जातिव्यवस्था, अस्पृश्यता, अंधश्रद्धा, निरक्षरता यामुळे दिनदुबळ्यांचे होणारे हाल थांबविण्यासाठी, सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. त्यांनी शूद्रांना धर्माची दारे खुले केली. तसेच 'सार्वजनिक सत्यधर्म' व 'गुलामगिरी' हे दोन ग्रंथ लिहून शूद्रांवरील अन्यायाला वाचा फोडली.

४ इतर धार्मिक सभा :- मुंबई येथे 'उपयुक्त ज्ञानप्रसारक सभा' दादोबा पांडुरंग तर्खडकर, डॉ. भाऊदाजी लाड, विश्वनाथ नारायण मंडलिक आणि गोविंद नारायण माडगावकर इत्यादी समाजसुधारकांनी सुरू केली. दादोबा पांडुरंग यांनी इ. स. १८४० साली 'मूर्तिपूजेला' विरोध केला

जातीभेदाला विरोध केला. तसेच विधवा पुनर्विवाहास संमती असावी. अशा स्वरूपाचे विचार आत्मसात करून सामाजिक कार्य केले. दयानंद सरस्वती यांनी 'आर्यसमाजाची' स्थापना करून धार्मिक आणि सामाजिक कार्य केले.

३.२.या कालखंडातील सामाजिक, धार्मिक, राजकीय सुधारणा व साहित्य : सहसंबंध

इ.स.१८१८ रोजी भारतात इंग्रजी राजवट उदयाला आली. ब्रिटिशांनी राज्यविस्ताराबरोबरच धर्मप्रसार करण्याचे कार्यदेखील सुरू केले. हिंदू धर्मातील धार्मिक रूढी-परंपरांमध्ये बदल घडविण्याचे प्रयत्न केले. वेगवेगळ्या सोयी-सुविधा सुरू केल्या. शैक्षणिक संस्थांच्या माध्यमातून सामाजिक परिवर्तन करण्याचा प्रयत्न केला. या परिवर्तनाचे पडसाद साहित्यामधूनही उमटले.

१ सामाजिक सुधारणा :- इ. स. १८१८५ मध्ये भारतामध्ये ब्रिटिशांचे राज्य प्रस्थापित झाले. त्यानंतर भारतात सुधारणांचे वारे वाहयला सुरूवात झाली. ब्रिटिशांनी भारतात विविध प्रकारच्या सामाजिक सुधारणा करायला सुरूवात केली.

१.ब्रिटिशांची न्याय वागणूक :- भारतात ब्रिटिशांची सत्ता स्थापन होण्याअगोदर पेशवाईचे राज्य अस्तित्वात होते. बाजीराव पेशवा हा चैनी आणि विलासी स्वभावाचा असल्याने, त्याने आपल्याच जनतेवर अन्याय, अत्याचार करायला लागला. अस्पृश्य जनतेवर अन्याय-अत्याचार करून, व्यापाऱ्यांची लूट करायला सुरूवात केली. मात्र त्याच दरम्यान ईस्ट इंडिया कंपनीच्या निमित्ताने भारतीय जनतेचा ब्रिटिशांशी जवळून संबंध आला ख्रिश्चन मिशनरी लोकांच्या परोपकारी, दयावान वृत्तीचा भारतीय जनतेवर चांगला प्रभाव पडला. तसेच ब्रिटिश लोक जातीयता पाहत नसल्यामुळे सर्व जनतेला न्याय वागणूक देत होते. त्यामुळे पेशव्यांपेक्षा लोकांना ब्रिटिशांची न्याय वागणूक चांगली वाटली.

२ छापखाण्यांचा उदय :- ब्रिटिशांनी भारतात छापखाण्याची व्यवस्था केल्यानंतर, वाङ्मयनिर्मितीला प्रेरणा आणिप्रोत्साहन मिळत गेले. ब्रिटिशांनी लोकांच्या धर्मभावना न दुखावता ग्रंथरचना करायला सुरूवात केली. मुंबईच्या गणपत कृष्णाजी यांनी इ. स. १८३० साली. महाराष्ट्रात मुद्रणकलेला प्रारंभ केला. त्यानंतर इ. स. १८३६ साली बाळशास्त्री जांभेकर यांनी 'भूगोलविद्या' व दादोबा पांडुरंग यांनी 'मराठी भाषेचे व्याकरण' ही पुस्तके छापली. ब्रिटिशांनी सुरूवातीच्या काळात नीतीकथा आणि बोधकथांवर आधारित पुस्तके छापली. तसेच वाचकाला भाषेचे ज्ञान व्हावे, व्यवहारनीती कळावी अशा हेतूने पुस्तके छापली आहेत. कॅप्टन जर्विस यांनी विज्ञानविषयक ग्रंथांची निर्मिती केली. परशुरामपंथ तात्या गोडबोले यांनी 'नवनीत' या काव्यग्रंथाची निर्मिती केली. डॉ. कॅरी यांनी इ. स. १८५१ साली 'दक्षिणा प्राइज कमिटीची' स्थापना करून ग्रंथनिर्मिती केली. मुंबईच्या हौदशाळा शाळा पुस्तक मंडळीने शालेपयोगी पुस्तके छापली. शालेय शिक्षणाबरोबर ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी धर्मप्रसारासाठी ग्रंथरचना केली. छापखाण्यांमुळे मराठी वाङ्मयाला मोठ्या प्रमाणात चालना मिळाली. याम

३ शिक्षण संस्थांची स्थापना :- ब्रिटिशांना संपूर्ण भारतावर एकछत्री अंमल प्रस्थापित करायचा होता. राज्यकारभार करण्यासाठी त्यांना नोकर वर्गाची आवश्यकता होती. म्हणून त्यांनी भारतीय जनतेला शिक्षण द्यायला सुरूवात केली. त्यासाठी इ. स. १८२१ साली पुणे येथे 'पाठशाळा' नावाचे संस्कृत कॉलेज सुरू केले. भारतीय जनतेला धार्मिक ज्ञानाबरोबर भौतिक ज्ञान देण्याच्या हेतूने इ. स. १८१५ साली 'बॉम्बे एज्युकेशन सोसायटीला' प्रोत्साहन दिले. देशी भाषेमधून ग्रंथनिर्मिती करण्यासाठी इ. स. १८२० साली 'दि नेटिव्ह स्कूल

अँड स्कूल सोसायटी' नावाची शिक्षणसंस्था सुरू केली. त्यानंतर इ. स. १८३७ साली 'दि एलफिन्स्टन नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी'ची स्थापना केली. ईस्ट इंडिया कंपनीने सन १८०० रोजी 'फोट विल्यम कॉलेजची' स्थापना केली. त्यामार्फत भौतिक शास्त्राचे ज्ञान देण्याचे कार्य केले जात होते. पुण्यामध्ये संस्कृत कॉलेजच्या माध्यमातून धर्म, न्याय, ज्योतिष, व्याकरण इत्यादी विषयांचे ज्ञानदान केले जात होते. आर्य बिशप बार्नेस यांच्या सहयोगाने इ. सा १८१५ साली 'दि सोसायटी फॉर प्रमोटिंग दि एज्युकेशन ऑफ दि पुअर विदिन दि गव्हर्नमेंट ऑफ बॉम्बे' नावाची संस्था स्थापन केली. संस्थेमार्फत, लिपीधारा, अंकलिपी, बोधवचन विदुरनीती इतर पुस्तके तयार करण्यात आली

४ परकीय साहित्य व संस्कृतीचा परिचय :- ब्रिटिशांनी नोकरवर्ग निर्माण करण्यासाठी भारतीय जनतेला शिक्षण द्यायला सुरुवात केली. त्यासाठी विविध प्रकारच्या शिक्षणसंस्था सुरू केल्या. शिक्षणसंस्थांमध्ये पुस्तकांच्या निर्मितीसाठी छापखाने आणले. तसेच परकीय साहित्य मराठी भाषेत भाषांतरित आणि रूपांतरित केले. त्यामुळे भारतीय जनतेला इंग्रजी संस्कृतीचा आणि साहित्याचा परिचय झाला. शेक्सपिअर, वर्डस्वर्थ इतर साहित्यिकांचा परिचय मराठीचा अभ्यास करणाऱ्या जनतेला झाला. यामधून मराठी वाङ्मयाला प्रेरणा आणि गती मिळाली. केशवसुतांनी कविता, हरिभाऊंनी सामाजिक कादंबरी, चिपळूणकरांनी निबंधांच्या माध्यमातून सामाजिक विषय हाताळले. भाषांतरित आणि रूपांतरित वाङ्मयामुळे भारतीय जनतेला परकीय साहित्याचा आणि संस्कृतीचा परिचय झाला.

५ स्व संस्कृतीची ओळख :- ब्रिटिशांनी भाषांतरित आणि रूपांतरित साहित्याच्या निर्मितीला प्रेरणा आणि प्रोत्साहन दिले. त्यामुळे भारतीयांना परकीय संस्कृतीचा परिचय झाला. त्यामधून प्रेरणा घेऊन भारतीय लेखकांनी साहित्याच्या माध्यमातून स्वसंस्कृतीची ओळख करून द्यायला सुरुवात केली. चिपळूणकर, विष्णुबुवा ब्रम्हचारी इतर समाजसुधारकांनी साहित्याच्या माध्यमातून स्वदेशाभिमान जागृत करण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे या काळात परकीय संस्कृतीबरोबर जुन्या भारतीय संस्कृतीचा परिचय साहित्यामधून होऊ लागला. पौराणिक आणि ऐतिहासिक संदर्भ साहित्यामधून आल्याने, भारतीय जनतेला स्वसंस्कृतीची ओळख झाली.

२ धार्मिक सुधारणा :-

इ. स. १८१८ या कालखंडातील धार्मिक परिस्थिती पुढीलप्रमाणे सांगता येते.

१ हिंदू धर्मातील अनिष्ट प्रथा :- हिंदू धर्मांमध्ये विविध प्रकारच्या प्रथा-परंपरा सुरू होत्या. व्रतवैकल्य, नवससायास, कर्मकांड. विधिनिषेध आणि क्रियाकर्म इत्यादींमुळे सर्वसामान्य माणूस पिचला होता. विविध प्रकारच्या देव-देवता, त्यांचे विविध प्रकारचे मंत्र त्यांचे वेगवेगळे पूजा-विधी यामुळे सर्वसामान्य माणसाचे शोषण केले जात होते. धर्माच्या नावाखाली जातीयता पाळली जात होती. याच काळात ख्रिस्ती मिशनरी लोकांनी आपला धर्म वाढविण्यासाठी येशू ख्रिस्ताच्या मानवतावादी तत्त्वाचा वापर केला. सर्व जनतेला ते एकसमान मानत असल्याने भारतीय जनतेला हिंदू धर्मापेक्षा ख्रिश्चन धर्म जवळचा वाटायला लागला.

२ ख्रिश्चन धर्माचे वेगळेपण :- ब्रिटिशांना संपूर्ण भारतावर एकछत्री अंमल प्रस्थापित करायचा होता. तसेच संपूर्ण भारतात ख्रिश्चन धर्म वाढवायचा होता. म्हणून ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी येशू ख्रिस्तांचे तत्वज्ञान सांगायला सुरुवात केली. सर्व प्राणिमात्रांवर दया, प्रेम करायला शिकविले. हिंदू धर्माप्रमाणे या धर्मात कोणत्याही प्रकारचे सोवळे पाळले जात नव्हते. जातीयता पाळली जात नव्हती. त्यामुळे भारतीय जनतेला हिंदू

धर्मपिशा ख्रिश्चन धर्मातील 'मानवतावादी भूमिका आवडली. मूर्तिपूजा, जातिभेद, सोवळे-ओवळे, उपासना इत्यादी कर्मकांडापेक्षा लोकांना प्रेमावर आधारित नवा धर्म पाहिजे होता.

३ धर्मसुधारक :- या कालखंडात विविध वेध धर्मसुधारकांनी धर्म सुधारणेचे कार्य केले. धर्माचे नीट आकलन व्हावे म्हणून राजाराम मोहन राँय यांनी गणित, भौतिक-विद्या भारतीयांना शिकविण्याचा आग्रह धरला. त्यासाठी त्यांनी कलकत्ता येथे इ. स. १८१७ रोजी 'हिंदू कॉलेजची' स्थापना केली. महर्षी देवेंद्रनाथ ठाकूर व केशवचंद्र सेन यांनी ब्राम्हण समाजाच्या सुधारणेचे कार्य चालू ठेवले. बाळशास्त्री जांभेकर यांनी सुधारणावादी विचार मांडत, पतिपरावर्तन आणि विधवा विवाहास पाठिंबा विचार मांडत, पतिपरावर्तन आणि विधवा विवाहास पाठिंबा देत राहिले. लोकहितवादींनी इ. स. १८४८ पासून ब्राम्हणांच्या विरोधी विचार मांडायला सुरुवात केली. मुंबई येथे दादोबा पांडुरंग तर्खडकर, डॉ. भाऊदाजी लाड, विश्वनाथ नारायण मंडलिक, गोविंद नारायण माडगावकर इत्यादी सुधारकांनी 'उपयुक्त ज्ञानप्रसारक सभा' काढून हिंदू धर्माच्या सुधारणेसाठी प्रयत्न केले. इ. स. १८४० मध्ये दादोबा पांडुरंग यांनी 'परमहंस' नावाची गुप्त सभा सुरू केली. या सर्व गोष्टींच्या प्रभावामुळे रानडे, भांडारकर, वागळे, मोडक, परमानंद, तर्खडकर आणि भाऊ दाजी यांनी ही धर्मसुधारणेचे कार्य केले. आत्माराम पांडुरंग यांनी आपल्या घरीच धर्मसुधारणेचे कार्य करण्यासाठी 'प्रार्थना समाजाची' सभा घेतली. तसेच 'सुबोध पत्रिका' साप्ताहिकामार्फत समाजसुधारणेचे कार्य केले.

४ धार्मिक चळवळींची निर्मिती :- इ. स. १८१८ साली ब्रिटिश कालखंडात धर्मसुधारणेच्या हेतूने अनेक समाजसुधारकांनी धार्मिक चळवळींची निर्मिती केली. राजाराम मोहन राँय यांनी 'ईश्वर एक असल्याचे' तत्वज्ञान मांडले. त्यांनी वैश्विक धर्माचा विचार मांडला. तसेच 'संवाद कौमुदी' या नियतकालिकातून प्रसार करण्याचे कार्य केले. १९ व्या शतकात धार्मिक व सामाजिक प्रबोधनाची पायवाट 'ब्राम्हो समाजाने' निर्माण केली. आत्माराम पांडुरंग यांनी इ. स. १८६७ साली प्रार्थना समाजाची स्थापना केली. त्यांनी मूर्तीपूजेला आणि कर्मकांडाला विरोध केला. महात्मा जोतिराव फुले इ. स. १८७३ साली 'सत्यशोधक समाजाची' स्थापना केली. स्वातंत्र्य, समता, विश्वबंधुत्वाची तत्त्वे स्वीकारून त्यांनी सामाजिक कार्य केले. बालविवाह, बालजरठ विवाह, बहुपत्नीकत्व, पुनर्विवाहप्रतिबंध, केशवपन इतर चालीरितींवर हल्ले केले. या काळात दादोबा पांडुरंग तर्खडकर व इतर तरुणांनी उपयुक्त ज्ञानप्रसारक सभेची स्थापना केली. तसेच इ. स. १८४० साली 'परमहंस' नावाची गुप्त सभा स्थापन करण्यात आली. दयानंद सरस्वती यांनी आर्यसमाजाची स्थापना करून धार्मिक कार्य केले. लोकहितवादी, रानडे, भांडारकर, जोतिबा फुले वि. रा. शिंदे, छत्रपती शाहू महाराज इत्यादी समाज सुधारकांनी धर्मविषयक कार्य केले.

३ राजकीय सुधारणा :-

इ. स. १८१८ साली ब्रिटिशांनी भारतात राजकीय सत्ता प्रस्थापित केली. संपूर्ण भारतावर एकछत्री अंमल गाजविण्यासाठी ब्रिटिशांनी विविध सोयी-सुविधा सुरू केल्या. त्यामधून राजकीय सुधारणांना सुरुवात झाली.

१ ब्रिटिशांचा एकछत्री अंमल :- इ. स. १८१८ साली पेशवाईचा अस्त झाला. आणि संपूर्ण भारतावर ब्रिटिशांनी एकछत्री अंमल प्रस्थापित केला. सुरुवातीला कोणत्याही प्रकारच्या धर्मभावना न दुखावता सुधारणा करायला सुरुवात केली. विविध प्रकारच्या सुधारणांना सुरुवात केली. राज्यकारभारात शिस्त आणली. हळूहळू संपूर्ण भारतात आपली सत्ता स्थापन करित, भारतावर एकछत्री अंमल प्रस्थापित केला.

२ विविध प्रथांवर बंदी :- भारतात धर्माच्या नावाखाली विविध प्रथा-परंपरा सुरू होत्या. त्या प्रथा-परंपरा बंद करण्याचा प्रयत्न केला. सतीप्रथेसंबंदी (१८२९), ठगांचा बंदोबस्त (१८३६), गुलामगिरी कायदा (१८४१) याबरोबरच रामोशी, कोळी इत्यादींचे छोटे-मोठे बंड मोडून काढण्यात त्यांना यश आले. सैन्यामध्ये शिस्त आणली. अपराधी लोकांचा पूर्णपणे बंदोबस्त करून संपूर्ण भारतावर एकछत्री अंमल प्रस्थापित करण्यात ब्रिटिशांना यश आले.

३ दळणवळणाच्या सोयीसुविधा :- ब्रिटिशांना संपूर्ण भारतावर राज्य करावयाचे होते. तसेच संपूर्ण भारतात व्यापाराची वाढ करायची होती. त्यासाठी त्यांना दळण-वळणाची साधने वाढवाय सुरूवात केली. ब्रिटिशांनी इ. स. १८५३ साली. मुंबई ते ठाणे या मार्गावर पहिली रेल्वेगाडी सुरू केली. त्यामुळे व्यापाराला चालना मिळाली. विविध प्रकारचे पक्के रस्ते तयार केले. त्यामुळे दळण-वळणाची साधने वाढली.

४ संपर्क माध्यमांची निर्मिती :- ब्रिटिशांनी संपूर्ण भारतात व्यापारासाठी दळण-वळणाच्या सुविधा सुरू केल्या तसेच टपालखाते आणि टेलिव्हिजनची सुविधा सुरू केली. त्यामुळे संपूर्ण भारतात कमी कालावधीत व्यापारामध्ये वाढ होते. तसेच संपूर्ण भारतावर एकछत्री अंमल करण्याच्या दृष्टीने उपयोग झाला. एलफिन्स्टन सारख्या हुशार, धोरणी आणि उदारमतवादी, कर्तबगार अधिकाऱ्यामुळे सर्व क्षेत्रात सोयीसुविधा सुरू केल्या.

५ शिक्षण संस्थांची निर्मिती :- ब्रिटिशांना राज्यकारभार करण्यासाठी नोकरवर्गाची आवश्यकता होती. म्हणून त्यांनी भारतात विविध शिक्षण संस्थांची स्थापना केली. 'एलफिन्स्टन' या ब्रिटिश अधिकाऱ्याने भारतीय शिक्षणाची व्यवस्था सुरू केली. पुण्यातील ब्राम्हण वर्गासाठी 'पाठशाळा' (१८२१) सुरू केली. त्यामुळे युरोपियन शिक्षणाचा परिचय भारतीयांना झाला. देशी भाषांबरोबरच इंग्रजी भाषेला महत्त्व प्राप्त झाले. 'बॉम्बे एज्युकेशन सोसायटी' (१८१५) या संस्थेला प्रोत्साहन दिले. 'दि नेटिव्ह स्कूल अँड स्कूल सोसायटी' (१८२०) साली देशी भाषेतील ग्रंथनिर्मितीसाठी स्थापन केली. 'फोर्ड विल्यम कॉलेज' (१८००) साली स्थापना केली. मुंबईत 'दि सोसायटी फॉर प्रमोटिंग दि एज्युकेशन' ऑफ दिपुअर विदिन दि गव्हर्नमेंट ऑफ बॉम्बे (१८१५) साली. सुरू केली. या संस्थेच्या दुसऱ्या शाखेमार्फत विविध प्रकारची पुस्तके तयार केली. ब्रिटिशांनी भारतात नवीन शिक्षणाचा पाया रोवला.

४ साहित्यविषयक सुधारणा :-

भारतात ब्रिटिशांची सत्ता स्थापन झाल्यानंतर त्यांनी साहित्यविषयक सुधारणांना सुरूवात केली. छपाई यंत्रांमुळे वाङ्मयीन घडामोडींना गती प्राप्त झाली.

१ शैक्षणिक धोरण :- भारतामध्ये ब्रिटिशांनी राजकीय सत्ता स्थिर झाल्यानंतर, शिक्षणविषयक धोरणाला सुरूवात झाली. नवा नोकरवर्ग तयार करण्यासाठी शैक्षणिक संस्था सुरू करण्यात आल्या. मुंबई, पुणे यासारख्या मोठमोठ्या शहरात शिक्षणसंस्था सुरू झाल्या. या शिक्षण संस्थांमधून शिक्षण घेऊन बाहेर पडलेल्या तरुणांनी सुधारणावादी विचार मांडायला सुरूवात केली. या कालखंडात परकीय वाङ्मयामुळे आपल्याकडे सुधारणावादी विचार रूजविले गेले. त्यामुळे सुधारणावादी विचारवंतांची एक पिढी जन्माला आली. समाजातील अमानुष प्रथा-परंपरांवर लेखन करायला लागली. या काळातील शैक्षणिक धोरणामुळे भारतामध्ये सामाजिक, धार्मिक क्रांतीला सुरूवात झाली.

२ सुधारणावादी दृष्टीकोण :- ब्रिटिशांनी भारतातील वेगवेगळ्या भागात शैक्षणिक संस्था सुरू केल्या. छपाखाण्यांच्या माध्यमातून ग्रंथनिर्मिती केली. शैक्षणिक साहित्यनिर्मितीसाठी भाषांतरित रूपांतरित साहित्य निर्माण केले. संस्कृत, इंग्रजी भाषेमधील साहित्य मराठीत भाषांतरित झाले. शिक्षण घेणाऱ्या तरुणांना परकीय

संस्कृतीचा परिचय झाला. त्यामुळे सुधारणावादी दृष्टीकोणाचे वारे भारतात वाहायला सुरुवात झाली. स्त्रीशिक्षणाला सुरुवात झाली. विविध प्रथा-परंपरा बंद करण्यात आल्या. सती प्रथा, विधवांच्या पुनर्विवाहाची प्रथा इतर प्रथांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोण बदलला. या सर्व गोष्टींचे प्रतिबिंब साहित्यामधून उमटले. सामाजिक क्रांती घडून येण्यासाठी शैक्षणिक आणि वाङ्मयीन वातावरण महत्त्वाचे ठरले.

३ वृत्तपत्रांचा उदय :- ब्रिटिशांनी भारतात छापखान्यांची व्यवस्था केल्यानंतर विविध छपाईच्या कामाला गती मिळाली. शिक्षण संस्थेमधून शिक्षण घेऊन बाहेर पडलेल्या तरुणांनी शास्त्रीयदृष्ट्या धर्माची चिकित्सा केली. तसेच त्यांना नवा सामाजिक दृष्टीकोणही मिळाला. त्यामुळे आपले सुधारणावादी विचार मांडण्यासाठी सुधारकांनी वृत्तपत्रांचा आधार घेतलेला दिसतो. वर्तमान पत्रामधून विविध सामाजिक प्रश्न मांडले. उदा. ब्रिटिशांनी महाराष्ट्राची कशी लूट केली. स्त्रीशिक्षण, विधवा पुनर्विवाह, बाला- जरठ विवाह इतर सामाजिक प्रश्न वर्तमानपत्रामधून मांडले तसेच वर्तमानपत्रांमधून सामाजिक वास्तव मांडतामांडता कविता, कथाही प्रसिद्ध झाल्या. परिणामी वाङ्मयनिर्मितीला चालना मिळाली.

४ ख्रिस्ती धर्माचे कार्य :- ब्रिटिशांना आपला धर्म भारतात वाढवायचा होता. त्यासाठी त्यांनी धर्मप्रसाराचे कार्य हाती घेतले. हिंदू धर्मातील अनिष्ट प्रथा-परंपरा दाखवून देण्याचे कार्य ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी केले. ख्रिस्ती धर्माचा प्रचार आणि प्रसार करण्यासाठी विविध शाळा काढल्या. इंग्रजीमधील बायबल ग्रंथ आणि इतर ग्रंथ मराठीत भाषांतरित केले. प्राथमिक शाळांमध्ये ख्रिस्ती धर्माची माहिती देण्यासाठी प्रश्नावली पद्धत आणली. हिंदू धर्मातील अनिष्ट प्रथा परंपरांमुळे सर्वसामान्य माणसाला कशी तुच्छतेची वागणूक मिळाली. यासंदर्भात तत्कालीन वाङ्मयामधून ख्रिस्ती धर्माचा प्रचार आणि प्रसार केला. मानवतेवर आधारलेल्या धर्माची पायाभरणी केली.

५ शैक्षणिक पाठ्यपुस्तक निर्मिती :- भारतामध्ये ब्रिटिशांची राजकीय सत्ता स्थापन झाल्यानंतर, त्यांनी विविध सोईसुविधा सुरू केल्या विविध प्रकारच्या शैक्षणिक संस्थांची निर्मिती केली. सरकारी शाळांमधून 'शाळा-पुस्तक मंडळी'ची स्थापना केली. यांनी नीतीवर, बोधावर आधारीत पुस्तकांची निर्मिती केली. मराठी वाङ्मय मंडळामार्फत वाङ्मयाच्या प्रकाशनाबाबत नवीन उपक्रम घेण्यात आले. पाठ्यपुस्तक निर्मिती करताना भाषांतरित साहित्य निर्माण करण्यात आले. संस्कृत, पौराणिक, साहित्य मराठीत आले. तसेच इंग्रजीमधील, फ्रेंचमधील साहित्याची मराठीत भाषांतरे झाली. तत्त्वज्ञानावर आधारीत ग्रंथ आणि शास्त्रावर आधारीत ग्रंथांची मराठी भाषेत भाषांतरे झाली तसेच मराठी वाङ्मयात कोशवाङ्मयाची भर पडल्याने मराठी वाङ्मय समृद्ध झाले.

३.३ इ.स.१८१८ ते १८७४ या कालखंडातील साहित्यप्रकार या कालखंडातील साहित्यप्रकार (निबंध, कथा, कादंबरी, काव्य, नाटक) : स्वरूप व वाटचाल :-

१ निबंध वाङ्मयाचे स्वरूप व वाटचाल :-

ब्रिटिशांनी भारतीय जनतेला इंग्रजी शिक्षण द्यायला सुरुवात केल्याने, भारतीयांना परकीय संस्कृतीचा परिचय झाला. भारतीय हिंदू धर्मातील अमानुष प्रथा-परंपरा लक्षात आल्या. सुशिक्षित झालेल्या नव तरुण वर्गाने सामाजिक प्रबोधन करायला सुरुवात केली. त्यामधूनच निबंध वाङ्मयाची निर्मिती झाली आहे.

१. निबंध वाङ्मयाचे स्वरूप :-

सुरुवातीला मराठी ज्ञानप्रसारकसारख्या नियतकालिकांमधून निबंधलेखन झाले आहे. त्यामध्ये विचारांची स्वैरता आणि शिथिलता होती. तसेच अंतःकरणातील तळमळ आणि घरघुती भाषेचा वापर केल्यामुळे ते लघुनिबंधासारखे वाटतात. सुरुवातीचे निबंधलेखन नाट्यात्मक स्वरूपाचे आहे. रोजच्या व्यवहारातील सर्वसाधारण विषयावर निबंध लेखन केले आहे. आपले विचार पटवून देण्यासाठी विविध उदाहरणांचा वापर केला आहे. निबंध लेखनात विनोदी आणि व्यक्तिनिष्ठ दृष्टीचाही वापर केला आहे. निबंध या वाङ्मयाला वाचकांपर्यंत पोहचविण्याचे कार्य 'विविध ज्ञानविस्तार', 'मनोरंजन', 'करमणूक' इतर नियतकालिकांनी केले.

रोजच्या जीवनातील नित्यपरिचयाचा, इतर वेळी शूद्र वाटणारा सामान्य विषय घेऊन तो आपल्या व्यक्तिविशिष्ट दृष्टीकोणातून मांडण्याचा प्रयत्न झाला. खेळकरवृत्तीचा वापर करीत प्रसन्न भाषाशैलीचा वापर करीत मुक्तपणे लेखन केले जात होते. त्या निबंधात व्यक्तिविशिष्ट दृष्टीकोण असायचा. या कालखंडातील निबंध वाङ्मयाने वाङ्मयाला समृद्ध केलेच. पण समाजात वैचारिक आणि सामाजिक जनजागृतीही केली. कमीत-कमी कालावधीत निबंध वाङ्मयाची पाळेमुळे महाराष्ट्रात रूजली गेली. आणि पुढे ती बहरत गेलेली दिसतात.

२ निबंध वाङ्मयाची वाटचाल :-

भारतातील नवतरुणांनी इंग्रजी शिक्षण घेतल्यामुळे, इंग्रजी साहित्याचा परिचय झाला. त्यामधून सामाजिक आणि वैचारिक विषयावर निबंध लिहिण्याची प्रेरणा मिळाली. भारतीय समाजाला जागृत करण्याचे कार्य या कालखंडातील निबंध वाङ्मयाने केले. समाजातील धार्मिक आणि आर्थिक प्रश्नांवर निबंध लेखन केले. त्यासंदर्भात सविस्तर वाटचाल पुढीलप्रमाणे सांगता येते.

बाळशास्त्री जांभेकर :- यांना मराठीतील पहिले निबंधकार म्हणून ओळखले जाते. बाळशास्त्री जांभेकर यांनी 'दर्पण' (१८३२) साली वृत्तपत्र सुरू केले. त्यांनी दर्पण मासिकात मराठी-इंग्रजी अशा दोन्ही भाषेत लेखन केले. त्यांनी सामाजिक विषयाचे लेखन केले. महाराष्ट्राच्या वैचारिक प्रगतीला त्यांनी हातभार लावला.

भाऊ महाजन :- इ. स. १८४२ साली 'प्रभाकर' हे वृत्तपत्र भाऊ महाजनांनी सुरू केले. त्यांनी पत्रात्मक स्वरूपाचे निबंधलेखन केले. तसेच त्यांनी दूसरे 'धूमकेतू' नावाचेही वर्तमानपत्र काढले. त्यामधून त्यांनी समाज प्रबोधनाबरोबरच लोकांचे मनोरंजन व्हावे म्हणून विनोदी निबंध लिहिले आहेत. भाऊ महाजन यांना महाराष्ट्रातील 'प्रबोधनकर्ते' या पदवीने ओळखले जाते त्यांच्या लेखनाने इतर सुधारकांना लेखनाची प्रेरणा मिळाली.

लोकहितवादी (गोपाळ हरी देशमुख) :- लोकहितवादी यांनी इ.स. १८४७ ते १८५० या कालखंडात प्रभाकर या वृत्तपत्रामधून 'शतपत्राचे' लेखन केले. त्यांच्या शतपत्रांनी मराठी वाङ्मयात मोलाची भर घातली

आहे. लोकहितवादी यांनी सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक व शैक्षणिक विषयावर लेखन करून, समाज जागृतीचे कार्य केले. त्याचबरोबर बोधपर, संभाषणात्मक आणि पत्रात्मक स्वरूपाचे लेखन केले आहे. त्यांच्या वैचारिक आणि सामाजिक विषयावरील लेखनाने मराठी निबंधाला एक वेगळे वळण दिले.

दादोबा पांडुरंग तर्खडकर :- दादोबांना मराठी भाषेचे पाणिनी म्हणून ओळखले जाते. तसेच त्यांना निबंधादोबा म्हणूनही ओळखले जाते. त्यांनी सामाजिक आशयाचे निबंधलेखन केले. इंग्रजी शिक्षणामुळे भारतीय जनतेला कोण कोणते लाभ झाले यासंदर्भातही निबंध लेखन केले, तसेच 'धर्मचिंतनात्मक' ग्रंथाचे लेखन करून धार्मिक प्रबोधनही केले. त्यांच्या निबंधांनी जनजागृतीचे कार्य केलेच. पण मराठी साहित्यालाही समृद्ध केले.

गोविंद नारायण माडगावकर :- गोविंद माडगावकर यांनी मुंबई येथे मराठी व इंग्रजी भाषेतून शिक्षण घेतले. त्यानंतर 'विल्सनकाका' या शाळेत शिकविण्याचे कार्य केले. तसेच 'ज्ञानप्रसार' या नियतकालिकाचे उपाध्यक्ष म्हणूनही काम केले. त्यांनी सामाजिक आणि धार्मिक विषयावरील वैचारिक निबंध लेखन केले. त्यांनी 'ज्ञान प्रसारक' मासिकात सुभाषिताप्रमाणे निबंधलेखन केले. त्यांच्या निबंधांनी सामाजिक आणि वैचारिक जनजागृती करण्याचे कार्य केले.

विश्वनाथ नारायण मंडलिक :- विश्वनाथ मंडलिक यांनी 'एलफिन्स्टन' या कॉलेजमधून मराठी व इंग्रजीचे शिक्षण पूर्ण केले. त्यांनी सामाजिक आणि वैचारिक स्वरूपाचे निबंध लिहिले. त्यांचे निबंध 'ज्ञानप्रसारक' या मासिकामधून प्रसिद्ध झाले. त्यांनी स्त्रीशिक्षणावर, जातीयतेवर, विधवा पुनर्विवाहावर, व्यवहारशास्त्राचे उद्देश आणि लाभ असे सामाजिक विषयावर निबंध लिहिले, तसेच 'कृष्णा नदीचा उगम', 'नागपूजा', 'शालिवाहनाची सप्तशती' इतर निबंधलेखन केले. त्यांनी 'नेटिव्ह ओपीनियम' हे वर्तमानपत्रात सुरू केले होते. यामधून माहिती वजा लेखन केले आहे. उदा. नाना फडणीसांचे चरित्र, मुंबई ईलाख्याचा इतिहास, भूगोल इतर विषयावर लेखन केले.

कृष्णाजी चिपळूणकर :- चिपळूणकर यांनी 'पुणे पाठशालापत्र' हे मासिक सुरू केले. या मासिकामधून दादोबा यांनी लिहिलेल्या 'मराठी व्याकरणावर निबंध' याचे लेख प्रसिद्ध केले. आहेत. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांनी दीर्घ निबंध खंडशः प्रकाशित केले आहेत. व्याकरणाच्या निबंधात नव्या परिभाषेचा तसेच नव्या व्याख्यांचा वापर केला आहे. व्याकरणासंदर्भात मूलभूत विचार मांडले आहेत. सुबोध मराठीत लिहिलेल्या 'अनेक विद्यामूलतत्त्वसंग्रहाचा' (भाषांतरीत) आधार घेत भौतिक विज्ञानाचा परिचय करून दिला आहे. मराठी निबंधलेखनात विज्ञानविषयक लेखन प्रसिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला. भारतीय जनतेला विज्ञानाचा, शास्त्रांचा आणि ललित लेखनाचा परिचय करून देण्याचे कार्य कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांनी केले.

महादेव गोविंद रानडे :- त्यांनी सामाजिक विषयावरील अनेक निबंध लिहिले. समाजप्रबोधन करण्याच्या हेतूने त्यांनी 'प्रजावृद्धी व तिजपासून होणारा परिणाम' या विषयावर निबंध लिहिला. तरूणांना उपदेश करणारा हा निबंध 'कुटुंबनियोजनाचा' मंत्र देणारा आहे. वेगवेगळ्या सभांमध्ये त्यांनी 'तरूण शिकलेल्या लोकांची कर्तव्ये', 'मराठे राजेरजवाडे', 'मराठे व बंगाली लोकांच्या भावी उत्कर्षाची चिन्हे व त्यांची तुलना' इतर निबंधांचे वाचन केले. समाजाचे सामाजिक आणि वैचारिक प्रबोधन करण्याचे कार्य त्यांनी केले.

बाबा पद्मनजी :- लोकहितवादींची 'शतपत्रे' वाचून त्यांचे सामाजिक प्रबोधन झाले. हिंदू धर्मातील अनिष्ट प्रथा-परंपरांची, आणि कर्मकांडाची जाणिव झाली. त्यामुळे त्यांनी ख्रिश्चन धर्म स्वीकारला. त्यानंतर ख्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या शाळेत अध्यापनाचे काम केले. तसेच 'ऐक्यवर्धक पत्रिका' व 'सत्य दीपिका' ही नियतकालिके सुरू केली. त्यांनी आपल्या लेखनामधून हिंदू धर्मातील दोष दाखवून देण्याचा प्रयत्न केला. तसेच

ख्रिश्चन धर्मातील मानवतावादाचे दर्शन घडविले. त्यांनी सामाजिक आणि धार्मिक विषयावर निबंध लेखन केले. दामोदर चर्नि

विष्णुबुवा ब्रह्मचारी :- विष्णुबुवा यांनी अनेक स्वरूपाचे सामाजिक आशयाचे निबंध लिहिले. तसेच अनेक प्रकारचे ग्रंथलेखन केले. 'वेदोक्त धर्मप्रकाश' हा ७०० पृष्ठांचा ग्रंथ लिहिला आहे. या ग्रंथात त्यांनी आदर्श राज्याची कल्पना मांडलेली आहे.

महात्मा जोतिराव फुले :- महात्मा फुले यांनी सामाजिक, शैक्षणिक आणि धार्मिक विषयावर मोठ्या प्रमाणात लेखन केले. त्यांनी विविध प्रकारच्या निबंधामधून आणि ग्रंथामधून समाजाचे वैचारिक मंथन केले. 'ब्राम्हणांचे कसब', 'गुलामगिरी', 'शेतकऱ्यांचा आसूड' इतर सामाजिक विषयावरील निबंध लिहिले. बहुजन समाजाची होणारी पिळवणूक थांबवण्यासाठी त्यांनी लेखन केले.

विष्णूशास्त्री चिपळूणकर :- चिपळूणकर यांनी 'निबंधमाला' मासिक सुरू करून, सामाजिक विषयावरील लेखन केले. त्यांनी आपल्या निबंधलेखनामधून तत्कालीन ब्रिटिश सत्तेच्या अन्यायकारक धोरणांविरुद्ध टीकात्मक लेखन केले आहे. आपल्या निबंधलेखनाच्या माध्यमातून मराठी साहित्याला आणि भाषेला दर्जेदार वळण देण्याचे कार्य केले. तसेच पुणे शहरात 'न्यू इंग्लिश स्कूलची' (१८८०) स्थापना केली. त्याप्रमाणे 'केसरी' व 'मराठा' या वृत्तपत्रांमध्ये साहित्यविषयक लेखनही केले.

इतर निबंधकार :- या कालखंडात अनेक समाज सुधारकांनी निबंधलेखनाच्या माध्यमातून सामाजिक विषय हाताळले आहेत. विष्णुबुवा ब्रह्मचारी, रामकृष्ण विश्वनाथ, दादोबा पांडुरंग, काशीनाथ बाळकृष्ण मराठे, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, भवानी विश्वनाथ कानविंदे, कृष्णनाथ रघुनाथजी, विष्णू परशुराम पंडित, मोरोबा कान्होबा, इतर निबंधकारांनी सामाजिक विषयावर आधारित निबंधलेखन केले आहे. या कालखंडात निबंध वाङ्मयाने मराठी वाङ्मयाला समृद्ध केले. या काखलंडातील निबंध वाङ्मयाने स्त्रीप्रश्नांना, शैक्षणिक, धार्मिक, राजकीय आणि सामाजिक प्रश्न हाताळले आहेत.

२. कथा वाङ्मयाचे स्वरूप व वाटचाल :- (इ.स. १८१८ ते १८७४)

मराठी वाङ्मयामधील 'कथा' हा गद्य वाङ्मय प्रकार आहे. प्राचीन काळापासून कथा सांगण्याची प्रथा-परंपरा सुरू आहे. कथा वाङ्मयाची पाळे-मुळे महानुभाविय वाङ्मयातही सापडतात. यामध्ये कमीत-कमी पात्रांच्या सहाय्याने कथा सांगितली जाते. कथा या वाङ्मयप्रकाराचे स्वरूप लवचिक असते त्यामुळे कथा वाङ्मयाला ब्रिटिश कालखंडात मोठ्या प्रमाणात प्रसिद्धी प्राप्त झाली. त्यामुळे कथा वाङ्मयाचे स्वरूप व वाटचाल पुढीलप्रमाणे सांगता येते.

१. कथा वाङ्मयाचे स्वरूप

१ हकिकत सांगणे :-

ब्रिटिश कालखंडातील कथा ही हकिकत वजा होती. मात्र कथा वाङ्मयामध्ये घटना, प्रसंग आणि व्यक्तिचित्रण केले जाते. कथेमध्ये वास्तव आणि काल्पनिकता संमिश्र स्वरूपात असते. ब्रिटिश कालखंडातील मानवाच्या वृत्तीप्रवृत्तीच्या दर्शनासाठी हकिकत वजा कथा सांगितली जात होती.

२ घटनात्मक कथानक :-

कथा सांगण्यासाठी प्रसंगांची आवश्यकता असते. म्हणून वेगवेगळ्या घटना एकत्र करून त्यांची साखळी बजा गुंफन करून कथा सांगितली जाते. आपल्या मनातील हेतू पूर्ण करण्यासाठी वेगवेगळ्या घटनांची साखळीप्रमाणे गुंफण केलेली असते. सुरुवातीच्या काळात कथानकाच्या मालिकेतून कथा साकार केली जात होती.

३ भाषांतरित व अद्भुतरम्य :-

ब्रिटिश कालखंडात इंग्रजी साहित्याचा परिचय झाल्यामुळे अनेक कथांचे मराठी भाषेत भाषांतर करण्यात आले. डॉ. कॅरींच्या प्रेरणेने वैजनाथ पंडितांनी 'सिंहासन बत्तिशी (१८२४)', 'पंचतंत्र' (१८१५), 'हितोपदेश' (१८१५), 'राजा प्रतापादित्याचे चरित्र' (१८१६) इत्यादी कथासंग्रहांचे मराठी भाषेत भाषांतरण केले. या सर्व कथा अद्भुतरम्य स्वरूपाच्या आहेत. जंगलातील प्राण्यांच्या माध्यमातून मानवाच्या स्वभावाचे दर्शन घडविले आहे.

४ बोधप्रधान कथा :-

ब्रिटिश कालखंडात सरकारी शाळांसाठी पाठ्यपुस्तके तयार करण्यात आली. अशावेळी नीतीवर आणि बोधावर आधारीत कथालेखन करण्यात आले. उदा- 'बालमित्र', 'वेताळपंचविशी', 'नीतिदर्पण', 'बालोपदेशकथा' इतर स्वरूपाचे कथालेखन केले. ख्रिस्ती धर्माच्या प्रचार आणि प्रसारासाठीही बोधपर कथालेखन करण्यात आले.

५ अद्भुतरम्य कथा :-

'अरबी भाषेतील सुरस व चमत्कारिक गोष्टी' या कथासंग्रहामधून अद्भुतरम्य, रोमहर्षक घटना-जादू होणे, राजा-राजपुत्र इतर कथा मराठीत लिहिल्या आहेत. त्यामुळे कथा वाङ्मयाबद्दल वाचकांच्या मनात अभिरूची निर्माण झालेली दिसते. आप्पाजी गोडबोले यांनी नीतीकथा, दंतकथा, चातुर्यकथा, चुटके, अद्भुतकथा अशा मिश्रकथांचे आठ भाग लिहिले आहेत.

अव्वल इंग्रजी कालखंडातील कथा ही बालबोध स्वरूपाची होती. तत्कालिन समाजाचे वास्तव चित्रण त्यामध्ये दिसत नव्हते मात्र या कालखंडातील कथा वाङ्मयाने वाचकांना वाचनाची आवड निर्माण केली. त्यामुळे कथा हा वाङ्मयप्रकार मराठी साहित्यात रूजला गेला. या कालखंडातील 'दिग्दर्शन', 'ज्ञानोदय', 'मराठी

ज्ञानप्रसारक मासिकांनी कथा वाङ्मयाला प्रसिद्धी दिली. त्यामुळे जनमानसात आणि मराठी वाङ्मयात 'कथा' वाङ्मयाने आपले पाय रोवलेले दिसतात.

२ कथा वाङ्मयाची वाटचाल :-

ब्रिटिश कालखंडात कथा वाङ्मय हा प्राथमिक अवस्थेत होता. या काळात मोठ्या प्रमाणात भाषांतरीत कथा वाङ्मयाची निर्मिती झाली. कथा वाङ्मयाला जनमानसात प्रसिद्धी मिळवून देण्यास नियतकालिकांनी महत्वाची भूमिका बजावलेली दिसते. या काळातील नियतकालिकांनी कथांना क्रमशा प्रसिद्धी दिली आहे. वाचकांची अभिरूची निर्माण करण्याचे कार्य केले. या काळातील कथावाङ्मयाची वाटचाल पुढीलप्रमाणे सांगता येते.

१ भाषांतरीत कथा :-

ब्रिटिशांनी भारतात छापखाने आणले. आणि त्यानंतर वाङ्मयीन क्षेत्रात क्रांती घडून आली. ब्रिटिशांनी भारतात राज्यकारभार करण्यासाठी सुरुवात केल्यावर अनेक सुधारणा केल्या. ब्रिटिशांना राज्यकारभारासाठी नोकरवर्गाची आवश्यकता होती. म्हणून शिक्षण संस्था सुरू केल्या. शालेपयोगी पुस्तकांसाठी भाषांतरीत कथा वाङ्मयाची पुस्तके छापली. संस्कृत, पौराणिक ग्रंथांची भाषांतरे केली. तसेच इंग्रजी-फ्रेंच भाषेतील पुस्तकांचीही भाषांतरे केली. ब्रिटिश शासनाने आर्थिक स्वरूपात बक्षीस देऊन पुस्तके भाषांतरित करून घेतली.

२ बोधकथा :-

ब्रिटिशांनी भारतीय जनतेच्या धार्मिक भावना न दुखावता बोधपर कथा लेखन केले. मुलांना ज्ञान देणाऱ्या बोधपर पुस्तकांसाठी ब्रिटिश शासनाने पारितोषिके दिली. स. का. छत्रे यांनी 'बोधकथा' पुस्तक भाषांतरीत केले. बापू छत्रे यांनी 'बाळमित्र' नावाचा ग्रंथ मुलांसाठी लिहिला. बाळशास्त्री जांभेकर यांनी 'नीतिकथा' (१८३१) साली भाषांतरीत केले. विष्णूशास्त्री बापट यांनी 'बालोपदेश कथा' (१८३८) साली लिहिल्या. अशाप्रकारे ब्रिटिश शासनाने शिक्षणाची आवड निर्माण व्हावी म्हणून बोधात्मक साहित्याचा वापर केला.

३ नीतिकथा :-

ब्रिटिश कालखंडात सुरुवातीला जे कथासंग्रह निर्माण झाले ते शालोपयोगी स्वरूपाचे होते. तसेच ब्रिटिश शासनाने सांगितलेल्या चौकटीत बंदिस्त होते. बापू छत्रे यांनी 'इसापनीतिकथा' व 'बाळमित्र' हे ग्रंथ लेखन केले. बाळशास्त्री जांभेकर यांनी बंगाली कथांवरून 'नीतिकथा' (१८३१) हा ग्रंथ भाषांतरीत केला. विष्णूशास्त्री बापट यांनी नीतिदर्पण (१८३७) हे गोष्टीरूप पुस्तक लिहिले, हरी केशवजी पाठारे यांनी शालोपयोगी नीतिग्रंथ (१८४६) लिहिला. वाँथेन या ब्रिटिश अधिकाऱ्याने लोकशिक्षणासाठी 'नीतिदर्पणा' सारखे ग्रंथलेखन केले.

४ अद्भुतरम्य कथा :-

या कालखंडातील सुरुवातीचे कथालेखन हे अद्भुतरम्य स्वरूपाचे होते. भाषांतरीत कथावाङ्मयामुळे त्यामध्ये अद्भुतरम्यता आलेली दिसते. 'सिंहासन बत्तीशी' (१८१४) 'पंचतंत्र' (१८१५), 'हितोपदेश' (१८१५) इतर भाषांतरीत ग्रंथांमधून अद्भुतरम्य चित्रण झालेले दिसते. या काळातील अद्भुतरम्य कथा वाङ्मयाने नवा वाचकवर्ग मिळवून दिला. तसेच कथा वाङ्मयाची गोडी निर्माण केली.

५ फारसी कथा :-

ब्रिटिश कालखंडात भाषांतरीत कथा वाङ्मय मोठ्या प्रमाणात झाले. अरबी- फारसी वळणाच्या मराठी कथा वाङ्मयात दिसतात. उदा. 'हातिमताई चरित्र' (१८५४), 'वखत्यारनामा' (१८५५), 'दुदैवी मुराद व दैववान सलाउद्दीन' (१८६२), 'बहारदानीष भाग-३' (१९६५-६७), 'आरबी गोष्ट', 'पार्शियन नाइट्स', 'गुल आणि संनोवर' (१८६७-१८६९), 'अरबी भाषेतील सुरस आणि चमत्कारिक गोष्टी', 'गुलबकावली' (१८७३), तसेच कृष्णाशास्त्री चिपळूणकरांचे 'एक हजार एक रात्री एका शहा जादीने सांगितलेल्या गोष्टी'चे पाच भाग प्रसिद्ध केले. ब्रिटिश कालखंडात फारसी वाङ्मयावरून प्रभावित होऊन मराठी कथालेखन झालेले दिसते. काह

६ शृंगारकथा

ब्रिटिश कालखंडात नीतिपर, बोधपर कथालेखन करण्यात आले. त्याचप्रमाणे 'शृंगारकथा लेखनही करण्यात आले आहे. रामजी गणोजी यांनी 'स्त्री चरित्राचे चार भाग' (१८५४) लिहिले आहेत. त्याचबरोबर 'नारायण बोध' नावाचा ग्रंथही लिहिला आहे. या कालखंडातील इतर कथांच्या प्रभावातूनही कथालेखन झाले आहे. 'गुलबकावली', 'बाहारदानीष' इतर कथा संमिश्र स्वरूपाच्या आहेत. यामधील कथा शृंगारिक स्वरूपाच्या आहेत.

७ मनोरंजक कथा :-

ब्रिटिश शासनाने लोकांच्या धार्मिक भावना न दुखावता साहित्यनिर्मितीला सुरुवात केली. लोकांचे मनोरंजन व्हावे अशा हेतूने कथालेखन झाले आहे. आप्पाजी गोडबोले यांनी 'मनोवेधक गोष्टी भाग-१ ते ३', 'बहारदानीय कथा', 'चमत्कारिक गोष्टी भाग १ ते ८' इतर मनोरंजक स्वरूपाचे ग्रंथलेखन केले. जनार्दन हरी आठल्ये यांनी 'तर्कदिपिका' (१८५८), 'परशुराम भिकाजी माटेकृत', 'एका प्रधानाचे चातुर्य' (१८६८), आप्पाजी गोडबोले यांनी 'चमत्कारीक गोष्टी' (भोज व कालिदास) इतर ग्रंथ मनोरंजक स्वरूपाचे आहेत. मनोरंजक कथावाङ्मयामुळे मराठी कथावाङ्मयाचा वाचकवर्ग मोठ्या प्रमाणात वाढला.

८ इंग्रजी कथा :-

ब्रिटिशांनी भारतातील वेगवेगळ्या ठिकाणी शाळा महाविद्यालये काढली. इ. स. १८५७ साली मुंबई विद्यापीठाची स्थापना झाली. त्यानंतर प्रत्यक्ष इंग्रजी वाङ्मयाच्या अभ्यासाला सुरुवात झाली. परशुराम पंडित यांनी 'शेरास सव्वाशेर' (१८६७) साली लिहिली. तसेच इंग्रजी वळणाच्या 'युरोपातील वनदेवांच्या गोष्टी' (१८६८), 'सुदरी व अस्वल' (१८७१) या परिकथा 'युरोपाकाकूंच्या शाळेतील मारामारी' (१८७१) इतर रूपकथा मराठी भाषेत आल्या. इंग्रजी वाङ्मयाच्या प्रभावाने मराठी कथा वाङ्मय समृद्ध झाले आहे.

ब्रिटिश कालखंडात 'कथा' या वाङ्मयप्रकाराने मराठी वाङ्मयात आपली पाळेमुळे रोवली. सुरुवातीच्या अनेक कथा या भाषांतरीत स्वरूपाच्या आहेत. मराठी नियतकालिकांनी या काळात महत्त्वाची कामगिरी केलेली दिसते. मराठी कथांना क्रमशा प्रसिद्धी दिली. त्यामुळे कथा वाङ्मयाचा नवा वाचकवर्ग निर्माण झाला. मराठी ज्ञानप्रसारक मासिकाने 'उपयुक्त व मनोरंजक गोष्टी' प्रसिद्ध करून मराठी वाचकांनी अभिरुची निर्माण केली.

३ कादंबरी वाङ्मयाचे स्वरूप व वाटचाल :-

ब्रिटिशांनी भारतात इंग्रजी शिक्षण सुरू केले. त्याचबरोबर वाङ्मयनिर्मितीला प्रेरणा आणि प्रोत्साहन दिले. त्यामुळे मराठी साहित्यामध्ये कथा या वाङ्मयाबरोबरच कादंबरी हा वाङ्मयप्रकारही रूजला गेला. कादंबरी म्हणजे एकप्रकारे दीर्घकथाच कारण कथेप्रमाणेच कादंबरी वाङ्मयात विविध पात्रे, कथानक, उपकथानके, प्रसंग व संवाद असतात. कथेपेक्षा कादंबरीचा पट आणि पात्र, संवाद घटना-प्रसंग इतर गोष्टी जास्त प्रमाणात असतात. ब्रिटिश कालखंडात कादंबरी हा वाङ्मयप्रकार रूजला.

कादंबरी वाङ्मयाचे स्वरूप :-

ब्रिटिश कालखंडात भाषांतरित, रूपांतरित, काल्पनिक, अद्भुतरम्य कादंबरी लेखनाला सुरुवात झाली. मात्र हळूहळू तिचे स्वरूप बदलत गेलेले दिसते. पुढे ऐतिहासिक आणि सामाजिक कादंबरी लेखन करून, वास्तव मांडण्याचा प्रयत्न केला. इ. स. १८१८ नंतर विविध प्रकारच्या वाङ्मयनिर्मिती सुरुवात झाली. त्यामधील कादंबरी या वाङ्मय प्रकाराचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे सांगता येते.

१ भाषांतरित :-

ब्रिटिशांनी शाळा-महाविद्यालयात शिकविण्यासाठी भाषांतरित साहित्याची निर्मिती केली. विविध भाषेतील साहित्य भाषांतरित केले. इंग्रजी, फ्रेंच, रशियन भाषेतील कथा- कादंबऱ्या मराठी भाषेत भाषांतरित करण्यात आल्या. इंग्रजीभाषेमधील शास्त्रीबोवांनी 'रासेलस', दामले यांनी 'हरि आणि त्रिंबक' या कादंबऱ्या भाषांतरित केल्या. संस्कृत भाषेतील 'बृहत्कथा सागर' ही कादंबरी भाषांतरित केली. तसेच बंगाली भाषेमधील केशव गंगानाईक यांनी 'सद्गुणी स्त्री' व 'आनंदीबाई' या कादंबऱ्या भाषांतरित केल्या. फार्सी भाषेमधील अनेक कादंबऱ्या मराठी भाषेत भाषांतरित करण्यात आल्या. उदा. गुलसरोवर, गुलछबू, हातिमताई, गुलबकावली, बहारदाविश इतर लघुकादंबऱ्या मराठी भाषेत भाषांतरित झाल्या आहेत.

२ काल्पनिक :-

ब्रिटिश कालखंडात कादंबरी हा वाङ्मयप्रकार विविध प्रकारे लिहिला जात होता. विविध विषय कादंबरीमधून यायला सुरुवात झाली होती. चिंतामण दिक्षित जोशी यांनी 'विदग्ध स्त्री-चरित्र' (१८७१) ही काल्पनिक स्वरूपाची कादंबरी लिहिली. या कादंबरीत शारीरिक वर्णन आली आहेत. वास्तव आणि काल्पनिक स्वरूपाची वर्णन केल्यामुळे कादंबरीचा वाचक वर्ग वाढण्यास मदत झाली.

३ अद्भुतरम्य :-

लक्ष्मणशास्त्री हळबे यांनी 'मुक्तामाला' या कादंबरीमधून अद्भुतरम्येतेचे चित्रण केले आहे. रिसबूड यांनी विश्वासराव (१८७०), 'वसंतकोकिळा' या अद्भुतरम्य कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. यांनी 'मुक्तामाला', 'मंजुघोषा' या कादंबऱ्यांप्रमाणे लेखन केले आहे. ग. वि. कानिटकर यांनी 'मनोवेधक मधुसूदन व रूपसुंदरी' (१८७२) 'मनोरंज राजहंस- विजया' (१८७६), 'हिरालाल' (१८७३) या अद्भुतरम्य कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. या कालखंडातील सदाशिव रिसबूड यांच्या 'मंजुघोषा', 'विश्वासराव', 'वसंतकोकिळा' या अद्भुतरम्य कादंबऱ्या गाजल्या आहेत.

४ ऐतिहासिक :-

ब्रिटिश कालखंडात ऐतिहासिक कादंबरीलेखन मोठ्या प्रमाणावर झालेले दिसते. रामचंद्र भिकाजी जोशी यांनी 'मोचनगड' (१८७१) लिहिली. विष्णू जनार्दन पटवर्धन यांनी '१८५७ सालच्या बंडाची धामधूम' आणि 'पुतळाबाई यांचे चरित्र' (१८७३) या कादंबऱ्या लिहिल्या. तसेच या कालखंडात ऐतिहासिक घटनांवर

आधारीत बखरलेखनही झाले आहे. 'बकासुराची बखर' (१८४५), 'नलराजाची बखर' (१८५७), 'लवकुशाची बखर' (१८६४) इतर ऐतिहासिक विषयावर लेखन झाले आहे. काल्पनिक आणि ऐतिहासिक अशा संमिश्र स्वरूपात या काळात कादंबरीलेखन झाले आहे.

५ सामाजिक :-

ब्रिटिश कालखंडात शिक्षणाचे वारे वाहायला सुरुवात झाली होती. त्यामुळे सामाजिक सुधारणेला गती प्राप्त झाली होती. समाजातील बालविवाह, स्त्रीशिक्षण, विधवा विवाह इतर प्रश्न मराठी कादंबरीमधून यायला सुरुवात झाली होती. बाबा पद्मनजी यांनी 'यमुनापर्यटन' (१८५७) ही पहिली सामाजिक कादंबरी लिहिली. त्यामुळे साहित्याच्या माध्यमातून समाजपरिवर्तनाला सुरुवात झाली. विविध प्रथा-परंपरांची जाणीव सामाजिक कादंबरीने करून दिली.

अशाप्रकारे मराठी कादंबरी हा वाङ्मयप्रकार स्थिरस्थावर झाला. तत्कालिक सामाजिक प्रश्नांनाबरोबर घेऊन कादंबरी हा वाङ्मयप्रकार विकसित व्हायला सुरुवात झाली. सामाजिक कादंबरीमुळे वाचकाला सामाजिक वास्तवाची जाणिव झाली.

कादंबरी वाङ्मयप्रकाराची वाटचाल :-

ब्रिटिश कालखंडात इतर वाङ्मयप्रकाराप्रमाणेच कादंबरी या वाङ्मयप्रकाराचे मराठीत लेखन झाले आहे. सुरुवातीला अद्भुतरम्य स्वरूप असणारी कादंबरी ऐतिहासिक आणि सामाजिक विषय हाताळताना दिसते. तत्कालिन समाजातील अनेक प्रश्न तिने आपल्या कादंबरीमधून हाताळले आहेत. इ.स. १८१८ ते १८७४ या कालखंडातील कादंबरी वाङ्मयाची वाटचाल पुढीलप्रमाणे सांगता येते.

बाबा पद्मनजी :-

बाबा पद्मनजी यांनी मराठीतील पहिली 'यमुनापर्यटन' ही सामाजिक कादंबरी लिहिली. कादंबरीची नायिका 'यमुना' ही ख्रिस्ती मिशनरी शाळेत शिकलेली. विधवा स्त्रियांना येशू ख्रिस्ताच्या धर्मवचनाचा उपदेश करणारी आहे. पती निधनानंतर ती केशवपणाचे संकट टाळण्यासाठी आपल्या ख्रिस्ती मित्राकडे आश्रय घेते. व त्याच्याशी लग्नही करणार असते. यमुनेच्या नवऱ्याचा मित्र शिवराम हा याचा मृत्यू झाल्यानंतर त्याची पत्नी केशवपणाच्या विचाराने आत्महत्या करते. नागपूर येथील मराठा समाजातील एक तरुण विधवा पुराणिकाबरोबर पळून जाते. तर पंढरपूर येथील विकेशा ही विधवा केसाचा टोप घालून व्याभिचार करते. या कादंबरीमधून हिंदू धर्मातील प्रथा-परंपरावर अचूक भाष्य केले आहे.

लक्ष्मणशास्त्री हळबे :-

लक्ष्मणशास्त्री हळबे यांनी 'मुक्तामाला' ही अद्भुतरम्य कादंबरी लिहिली. तसेच 'रत्नप्रभा' ही सामाजिक आशयाची कादंबरी लिहिली. या कादंबरीत विधवांच्या पुनर्विवाहाचा प्रश्न मांडलेला आहे. मात्र यामध्ये अद्भुतरम्यतेचा प्रभाव जाणवतो. ही कादंबरी वेताळपंचविशीतील भटकंती करणाऱ्या विक्रम राजाची आठवण करून देते. हळबे यांनी दुसरी 'मुक्तामाला' ही कादंबरी लिहिली. त्यामध्येही अद्भुतरम्य चित्रण केले आहे. पुढे अद्भुतरम्य कादंबरीचा प्रवाह तयार झाला. त्यांच्या कादंबरीतील कथानक साध्या प्रकारचे आहे. सामाजिक प्रश्न अत्यल्प असून त्यावर अद्भुतरम्यतेचा जास्त प्रभाव जाणवतो. मराठी कादंबरीतील अद्भुतरम्य कादंबरीचे प्रणेते म्हणून त्यांचा उल्लेख केला जातोला

सदाशिव रिसबूड :-

सदाशिव रिसबूड यांनी 'मंजुघोषा' (१८६६) 'विश्वासराव' आणि 'वसंत कोकिळा' या ती कादंबऱ्या लिहिल्या त्यांच्या लेखनात वास्तवापेक्षा काल्पनिकतेचे तसेच 'जादुगिरीचा मसाला' आढळतो. त्यांनी कल्पनारम्य भाषेचा वापर केला आहे. त्यांच्या कादंबरीत मुक्तामाला कादंबरीप्रमाणे प्रवास, संकटे, अचानक हल्ले, मित्रलाभ, राजयोग व शेवटी पत्नीलाभ अशा स्वरूपाची अद्भुतरम्य कल्पना केली आहे. त्यांच्या कादंबरीतील नायकाला प्रवासाची आवड असून, प्रवासदरम्यान त्याच्यावर संकटे येतात. आणि शेवटी संकटातून बाहेर पडत त्याला सुंदर पत्नीचा लाभ होतो. अशा स्वरूपाचे लेखन त्यांनी केले आहे.

नारायणराव योगी :-

नारायणराव योगी यांनी 'प्रेमबंध' (१८७४) ही कादंबरी तत्कालीन घटना-प्रसंगाचे चित्रण करणारी आहे. त्यांची कादंबरी ऐतिहासिक आणि अद्भुतरम्य या दोन्हीच्या सीमारेषेवर उभी आहे. त्यांनी सामाजिक वास्तव मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. कादंबरीतील श्रीमंत बाबासाहेबांना मूल होत नसल्यामुळे त्यांची पत्नी त्यांचा दुसरा विवाह करून देते. तिच्यापासून त्यांना जुळी अपत्ये होतात. यातील मुलगी 'वेणू' ही या कादंबरीची नायिका आहे. तिचा होणारा नियोजित वर त्यावर हल्ले होतात. नंतर शेवटी वेणू व नारायणराव यांचा विवाह होतो. म्हणजे शेवट गोड होतो. असे कथानक मांडले आहे.

रा. भि. गुंजिकर :-

रा. भि. गुंजिकर यांनी 'मोचनगड' नावाची ऐतिहासिक कादंबरी लिहिली आहे. त्यांनी वास्तव आणि काल्पनिक अशा संमिश्र स्वरूपाचे लेखन केले आहे. इतिहास आणि वास्तव यांच्या माध्यमातून कथानक तयार केले आहे. यातील गणपतराव यांची दुर्दैवी पत्नी गंगुबाई सहबाजीराव, दौलत्या इतर पात्रांचे चित्रण केले आहे. त्यांनी मोचनगड या कादंबरीच्या निमित्ताने त्यांनी ऐतिहासिक कादंबरी लेखनाचा आदर्श निर्माण केला.

विष्णू जनार्दन पटवर्धन :-

विष्णू पटवर्धन यांनी 'हंबीरराव व पुतळाबाई' (१८७३) नावाची कादंबरी लिहिली, ही कादंबरी १८५७ च्या बंडार आधारलेली आहे. कादंबरी दोलायमान स्थितीत लिहिली आहे. कादंबरीतील बंडाचा सूत्रधार नानासाहेब पेशवे हा मोगल बादशहाच्या मदतीने इंग्रजांविरुद्ध बंड करतो. मात्र नानासाहेब या बंडात अपयशी होतो व इंग्रजांना सापडतो. तेव्हा हंबीरराव त्याची सुटका करतात. असा शेवट केला आहे. त्यांनी ऐतिहासिक घटनांना काल्पनिकतेने गुंफलेले आहे. त्यांच्या अद्भुतरम्य कादंबरीत शृंगाराचेही वर्णन येते. एकंदरीत गुंजिकरांच्या मोचनगड इतकीच ही कादंबरी महत्त्वाची आहे.

अशाप्रकारे ब्रिटिश कालखंडात कादंबरीलेखन झाले आहे. या काळातील कादंबरीकारांनी भाषांतरीत, अद्भुतरम्य, ऐतिहासिक तसेच सामाजिक आशयाचे कादंबरीलेखन केले आहे. बाबा पद्मनजी यांच्या 'यमुनापर्यटन' या सामाजिक कादंबरीपासून मराठी कादंबरी लेखनाला सुरुवात झाली. हळूहळू तिचा विकास होत गेला. या कालखंडातील कादंबरी लेखनामुळे पुढे कादंबरी लेखनास प्रेरणा मिळालेली दिसते.

४ काव्य वाङ्मयाचे स्वरूप व वाटचाल :- (इ.स. १८१८ ते १८७४)

भारतीयांना इंग्रजी भाषेचा परिचय झाल्यानंतर त्यांनी इंग्रजी भाषेतील साहित्याचा अभ्यास केला. इंग्रजी भाषेतील रोमँटिक काव्य लेखनाचा प्रभाव मराठी साहित्यिकांवर झाला. त्यामधून मराठीमध्ये भाषांतरीत आणि रूपांतरीत कविता जन्माला आली.

काव्यवाङ्मयाचे स्वरूप :-

या कालखंडातील काव्यवाङ्मयाने मानवी मनाची तरल गुंफन, भावभावना, विचार, निसर्गवर्णन इतर प्रेरणांचा स्वीकार करून लेखन केलेले दिसते.

भाषांतरीत :-

ब्रिटिश काळात सुरुवातीला मराठी कविंनी भाषांतरीत स्वरूपाचे काव्य लेखन केले. बजाबा रामचंद्र प्रधान यांनी सर वॉल्टर स्कॉटच्या 'लेडी ऑफ दी लेक' या खंडकाव्यावरून 'दैवसेनी' नावाचे काव्य लिहिले. कान्होबा रणछोडदास कीर्तिकर यांनी टेनिसनच्या 'प्रिन्सेस' या काव्याचे मराठी भाषांतर केले. या काळात स्कॉट, ब्लेक, वर्डस्वर्थ, कोलरिज, बायरन, शेले, कीट्स या रोमँटिक कवींच्या कवितांची रूपांतरे करण्यात आली.

संस्कृत :-

मराठी काव्य लेखनात सुरुवातीला संस्कृत काव्याचे मराठीत भाषांतर केलेले आहे. सुरुवातीच्या मराठी काव्याने शब्दांचे वस्त्र परिधान केले असले तरी त्यांचा आत्मा हा संस्कृतचा आहे. कारण मराठीमधील अनेक कवितांमधून संस्कृत शब्द, यमक आणि अलंकार येताना दिसतात. मात्र या कवितेमुळे अनेकांना काव्यलेखन करण्याची प्रेरणा मिळाली.

इंग्रजी :-

मराठी काव्य लेखनात सुरुवातीच्या काळात इंग्रजी साहित्यातील काव्याची भाषांतरे करण्यात आली. या काळात गुणात्मक व संख्यात्मक दृष्ट्या अनेक इंग्रजी कवितेचे भाषांतर मराठीत झाले आहे. या काळात इंग्रजी शिक्षण घेतलेल्या सुशिक्षित तरुणांनी इनेक इंग्रजी कवितेचे भाषांतर केले. पुढे मराठी काव्याला दिशा देण्याच्या दृष्टीने भाषांतरीत काव्याने मोकळी वाट करून दिली.

मनोरंजक :-

ब्रिटिश कालखंडात सुरुवातीला निर्माण झालेल्या कवितेचे स्वरूप मनोरंजक स्वरूपाचे होते. सुरुवातीला अनेक कवींनी मनोरंजनाच्या हेतूने लेखन केले आहे. सुरुवातीला संस्कृत व इंग्रजी भाषेतील कवितांची मराठी भाषेत भाषांतरे आणि रूपांतरे झाली. त्यामुळे सुरुवातीचा कालखंड हा मराठी कवितेच्या विकासाचा कालखंड होता.

काव्य वाङ्मयाची वाटचाल :-

ब्रिटिश कालखंडात शिक्षणाचा प्रचार आणि प्रसार मोठ्या प्रमाणात झाला. त्यामुळे नवशिक्षितांचा इंग्रजी वाङ्मयाशी संबंध आला. इंग्रजी साहित्याच्या परिचयामुळे नवशिक्षितांना वाङ्मयनिर्मितीची प्रेरणा मिळाली. सुरुवातीला भाषांतरीत स्वरूपाच्या काव्य निर्मितीला प्रारंभ झाला. सुरुवातीच्या कविता धार्मिक वळणाच्या होत्या. नंतर इंग्रजी कवितेमधील स्फुट स्वरूपाची भावगीते (लिरिक्स) लिहिण्याचा प्रयत्न केला. पुढे अनेक कवींनी वेगवेगळ्या कविता लिहिल्या. इ.स. १८१८ ते १८७४ या कालखंडातील काव्यवाङ्मयाची वाटचाल पुढीलप्रमाणे सांगता येते.

बापूसाहेब कुरुंदवाडकर :-

बापूसाहेब कुरुंदवाडकरांनी 'गंगावर्णन' (१८७४), 'गणेशपुराण आर्या', 'पूर्वार्ध' (१८७७), उत्तरार्ध (१८८४), 'भटवंश' (१८९३) इतर काव्यलेखन केले आहे. त्यांनी लिहिलेल्या काव्य आर्य वृत्तांसाठी प्रसिद्ध आहे. त्यांच्या काव्यलेखनात संस्कृत शब्द, यमक आणि शब्दाशीलंकार येताना दिसतात. कुरुंदवाडकरांनी रोमॅटिक शैलीबरोबरच यंत्रयुगातील चमत्काराचेही वर्णन केले आहे. त्यांच्या काव्यावर संस्कृत काव्याचा प्रभाव जाणवतो.

विनायक कोंडदेव ओक :-

विनायक ओक यांनी 'पुष्पवाटिका' (१८७१) हा भाषांतरित स्वरूपाचा काव्यसंग्रह प्रकाशित केला. या संग्रहामध्ये विनायक ओक यांच्या कविताही आहेत, त्यांनी संस्कृत आणि इंग्रजी भाषेतील कवितांचे मराठीत भाषांतर केले. त्यांना सर स्कॉट यांच्या कवितेचे मराठीत 'स्वदेशाभिमान' या नावाने भाषांतर केले. ओक यांनी संस्कृत वळणाच्या कवितांबरोबर मराठी भाषेत स्वतंत्र वळणाच्याही कविता लिहिल्या आहेत. उदा. 'रामशास्त्रांची निःस्पृहता', 'निःस्पृहता', 'प्रेमबंधन' अशा स्वतंत्र कविताही लिहिल्या आहेत.

महादेवशास्त्री कोल्हाटकर :-

महादेवशास्त्री कोल्हाटकर यांनी मुलांच्या क्रमिक पुस्तकांसाठी मुंगी ही कविता लिहिली आहे. त्यांनी मेजर कॅंडी या ब्रिटिश अधिकाऱ्याच्या मार्गदर्शनाखाली क्रमिक पुस्तकांच्या निर्मितीसाठी इंग्रजीतील अनेक कवितांची भाषांतरे केली. त्यांनी भावपूर्ण आणि हृदयपूर्ण पद्धतीने इंग्रजी कवितांची भाषांतरे केली. मात्र त्यांच्या भाषांतरीत कवितांवर टीकाकारांनी टीका केलेली दिसते.

परशरामपंत गोडबोले :-

गोडबोले यांनी इ. स. १८६० साली माधव चंद्रोबा डुकले यांनी वामन, मोरार्पत यांच्या कविता छापण्याच्या चालवलेल्या उपक्रमात मदत केली. मात्र परशरामपंत गोडबोले यांनी कवितेपेक्षा संस्कृत नाटकांची अनेक भाषांतरे केली. उदा. 'वेणीसंहार' (१८५७), 'उत्तरामचरित्र' (१८५९), 'शाकुंतल' (१८६१), 'नागानंद' (१८६२) व 'पार्वतीपरिणय' (१८७२) इतर अनेक संस्कृत नाटकांचे मराठीत भाषांतर केले. तसेच त्यांनी रसिकांमध्ये लावणी बाड्याची आवड निर्माण केली.

कृष्णशास्त्री चिपळूणकर :-

चिपळूणकर यांनी कालिदासाच्या 'मेघदूत' या संस्कृत काव्याचे मराठीत भाषांतरण केले. याचे मराठीत भाषांतर करताना चिपळूणकरांनी, साकी छंदाचा वापर केला आहे. तसेच जगन्नाथ पंडित कविच्या 'भामिनीविलासांतील करुण विलासाचे रूपांतरणही केले आहे. या काव्यामध्ये 'शिखरिणी' या वृत्ताची उपाययोजना केली आहे. तसेच त्यांनी 'विद्याप्रशंसा' व 'प्रश्नोत्तरावली' ही स्वतंत्र काव्ये लिहिली आहेत.

कृष्णशास्त्री राजवाडे :-

कृष्णशास्त्री राजवाडे यांनी 'ऋतुवर्णन' (१८७१), 'उत्सवप्रकाश' (१८७४) इतर काव्यलेखन केले आहे. तसेच त्यांनी नाटकाचे देखील लेखन केले आहे. संस्कृत नाटकांचे मराठीत भाषांतर करून, रसिकांमध्ये अभिरूची निर्माण करण्याचे कार्य केले, त्यांनी पाच नाटके लिहिली. उदा. 'शाकुंतल', 'विक्रमोर्वशीय', 'मुद्राराक्षस', 'मालती-माधव' आणि 'महावीर-चरित्र' इतर भाषांतरीत नाटके लिहिली आहेत.

गणेशशास्त्री लेले :-

गणेशशास्त्री लेले यांनी 'अमरुशतक' या संस्कृत भाषेतील काव्याचे मराठीत भाषांतर केले. यामध्ये शृंगारात्मक वर्णन केले आहे. नायिकांची मनोगते व हालचाली दिसतात. त्यांनी संस्कृत भाषेतील मराठी अनुवादाबरोबरच अनेक इंग्रजी काव्याचेही मराठीत भाषांतरे केली. त्यांनी कवितांबरोबर नाटकांचेही भाषांतरे केली.

इतर कवींच्या कविता :-

ब्रिटिश कालखंडातील सुरुवातीचा वाङ्मयनिर्मितीचा कालखंड हा भाषांतराचा कालखंड म्हणून ओळखला जातो. या काळातील अनेक कवींनी इंग्रजी, संस्कृत मधील कवितांची मराठी भाषेत भाषांतरे केली. बजाबा बाळाजी नेने यांनी विनोदी इंग्रजी कवितेचे मराठीत भाषांतर केले आहे. कृष्णाजी लक्ष्मण दातार यांनी 'कुमारसंभव' या संस्कृत काव्याचे सर्गाचे मराठीत भाषांतर केले. गंगाधरशास्त्री यांनी 'भामिनी विलास' हे संस्कृत काव्याचे भाषांतर केले आहे. बळवंत कमलाकर माकोडे यांनी संस्कृत वळणाच्या कविता लिहिल्या आहेत.

ब्रिटिश कालखंडात अनेक कवींनी संस्कृत आणि इंग्रजी भाषेतील कवितांची भाषांतरे केली. 'स्कॉट, ब्लेक, वर्डस्वर्थ, कोलरिज, बायनर, शेले, कीट्स इतर रोमँटिक कवींच्या कवितांची भाषांतरे आणि रूपांतरे केली. तसेच मूर, हेमन्स, शेले, तोरू दत्त' इत्यादींची गीतकाव्ये मराठीत आणली. ब्रिटिश कालखंडात इंग्रजीतील भाषांतरीत कवितेपेक्षा संस्कृत काव्याचे भाषांतर मोठ्या प्रमाणात झाले आहे.

५ नाट्य वाङ्मयाचे स्वरूप व वाटचाल :- (इ.स. १८१८ ते १८७४)

ब्रिटिश कालखंडात प्रामुख्याने संस्कृत नाटकांचा मराठीमध्ये अनुवाद व्हायला सुरुवात झाली इंग्रजीमधील शेक्सपियरच्या नाटकांचा मराठीत भाषांतर झाले. तसेच संस्कृतमधील नाटकांची मराठीत भाषांतरे झाली. त्यामुळे कालिदासाची अनेक नाटके मराठीत आली शेक्सपियर, कालिदास, भवभूती, शुद्रक इतर नाटककारांची नाटके मराठी साहित्यात आली. या काळात पौराणिक नाटकांचे मोठ्या प्रमाणात भाषांतर आणि रूपांतरण झाले. त्यामुळे मराठी नाट्य परंपरा अधिक समृद्ध झाली.

नाट्य वाङ्मयाचे स्वरूप :-

इ. स. १८४२ साली चिंतामणरावांच्या संस्थेत 'भागवत मेळा' नावाची एक नाटक मंडळी आली. ही नाटक मंडळी 'भागवत कथेवर' नाटक सादर करणारी होती. तेव्हा चिंतामणरावांनी गणेशोत्सव नाटकाचे रूपाने साजरा केला. तेव्हा विष्णुदास भावे यांनी गणपती उत्सवात 'सीतास्वयंवर' हे नाटक सादर केले. 'सीता स्वयंवर' हे मराठीतील पहिले नाटक आहे. या नाटकामुळेच विष्णुदास भावे मराठी रंगभूमीचे नाट्यकलेचे जनक ठरतात. त्यांनी नाट्यपरंपरेला प्रारंभ करून, चांगली प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली. सुरुवातीला संस्कृत नाटकांचा मराठी भाषेत अनुवाद करण्यात आला त्यामध्ये पौराणिक नाटकांची संख्या अधिक असलेली दिसते. तसेच इंग्रजीमधील शेक्सपियरच्या अनेक नाटकांची मराठीत भाषांतरे झाली. संस्कृतमधील कालिदासाची अनेक नाटके मराठीत आली. संपूर्ण भाषांतरित नाटक लिहिण्याऐवजी संहितेवर आधारीत अनेक नाटके मराठीत आणली.दीती

नाट्य वाङ्मयाची वाटचाल :-

इ. स. १८१८ ते १८७४ या कालखंडात नाट्यवाङ्मयाच्या क्षेत्रात अनेक नाटककारांनी योगदान दिले आहे. 'विष्णुदास भावे' यांच्या 'सीतास्वयंवर' या पौराणिक नाटकापासून निर्माण झालेली. परंपरा पुढे बुकिश नाटके, फार्स किंवा प्रहसन यामधून प्रवास करत नाट्यवाङ्मयात स्थिर झालेली दिसतात. नाट्यवाङ्मयाची वाटचाल पुढीलप्रमाणे सांगता येते.

पौराणिक नाटके :-

ब्रिटिश काळात मराठी वाङ्मयात आधुनिक नाटकांची परंपरा विष्णुदास भावे यांच्या 'सीतास्वयंवर' या नाटकापासून सुरू झाली. हे नाटक आख्यानाप्रमाणे सादर केले जात. त्यामुळे त्यात गद्य, संवाद, पात्रे प्रसंगानुरूप, प्रयोगाच्या वेळीच उच्चारले जात. त्यामुळे बरेचशे संवाद पद्यात्मक स्वरूपाचे असत. या नाटकांमध्ये एकनाथांची भारूडे, लोकगीतातील लळिते. गोंधळ, पौराणिक नाटयात्मकता दिसते. विष्णुदास भावे यांनी सुरू केलेल्या परंपरेमधून दातारशास्त्री इचलकरंजीकर मंडळी, सांगलीकर मंडळी, शिवरामशास्त्री पाळंदे, परशुरामपंथ गोडबोले इतर लेखकांनी पौराणिक नाटके लिहिली. या कालखंडात संस्कृत नाटकांची मराठीत भाषांतरे झाली.

नाटकांची ग्रंथनिर्मिती :-

विष्णुदास भावे यांनी मराठी नाट्यलेखनाला सुरुवात केली. मात्र त्याचे ग्रंथामध्ये रूपांतरण झाले नव्हते. मात्र इ. स. १८६० ते १८७५ या कालखंडात अनेक नाटकांचे ग्रंथामध्ये रूपांतरण करण्यात आले. उदा. दामोदर कवि यांनी 'श्रीकृष्णलीला' (१८६०), 'गोपिचंद नाटक' (१८७०), 'रावणवध नाटक' (१८७०), विश्वनाथ नारायण ताटकेकर यांनी 'पार्थप्रतिज्ञा' (१८७०), बजाबा बाळाजी नेने यांनी 'सौरंध्री' (१८७२), रणछोड रामभाई गुजर यांनी 'मदनप्रताप नाटक' (१८७४), म. वि. केळकर यांनी 'सुभद्राहरण' (१८७९), सीताराम बाबाजी गुजर यांनी 'उदार दामोदर' (१८८०) इतर लेखकांनी नाटके लिहिली. त्यांचे ग्रंथामध्ये रूपांतरण करण्यात आले. अशा नाटकांना 'बुकिश नाटके' म्हणत.

रूपांतरीत नाटके :-

ब्रिटिश काळात नवशिक्षित तरुणांना प्रेरणा आणि प्रोत्साहन देण्यासाठी इंग्रजीमधील आणि संस्कृतमधील नाटकांची रूपांतरे करायला सुरुवात झाली. विशेषतः इंग्रजीमधील शेक्सपियर आणि संस्कृतमधील कालिदासाची नाटके रूपांतरीत करण्यात आली. उदा. परशुराम गोडबोले- 'वेणीसंहार' (१८५७), 'उत्तर रामचरित्र' (१८५९), 'शाकुंतल' (१८६१), 'पार्वता परिणय' (१८७२) इतर नाटकांची रूपांतरे केली. तसेच कृष्णशास्त्री राजवाडे यांनी 'मालती जाधव' (१८६१), 'मुद्राराक्षस' (१८६७), गणेशशास्त्री लेले यांनी 'जानकी परिणय' (१८६५) इतर नाटकांचे रूपांतरण केले.

मराठी भाषेत स्वतंत्र नाट्यलेखन :-

ब्रिटिश कालखंडात सुरुवातीला रूपांतरीत नाट्यलेखन मोठ्या प्रमाणात झाले आहे. मात्र स्वतंत्र नाट्यलेखनास प्रारंभ इ. स. १८६१ साली झालेला दिसतो. विनायक जनार्दन किर्तने यांनी 'थोरले माधवराव पेशवे' हे स्वतंत्र ऐतिहासिक नाटक लिहिले. त्यानंतर 'जयपाळ' (१८६५) हे दुसरे स्वतंत्र नाटक लिहिले. आणि मराठी नाट्यक्षेत्रात स्वतंत्र नाट्यलेखनाचा पायंडा पाडला. विनायक जनार्दन किर्तने यांच्या पावलावर पाऊल देऊन अनेक नाटककारांनी स्वतंत्र नाट्यलेखन केले आहे. उदा. 'अफजलखानाच्या मृत्यूचे नाटक' (१८७१), 'मल्हारराव महाराज नाटक' (१८७५), 'श्रीमन्नारायणराव पेशवे' (१९७९) इतर ऐतिहासिक स्वरूपाची नाटके

लिहिली. तसेच सामाजिक विषयावर स्वतंत्र नाट्यलेखन झाले. उदा. 'मनोरमा', 'संगीत सौभाग्य रमा', 'कुलहपरिणामादर्श नाटक', 'रमाविश्वासराव नाटक' इतर नाटके लिहिली. तसेच स्वतंत्र वळणाची राजकीय नाटके ही लिहिली गेली. उदा. 'अधिकार दानविवेचन', 'आर्यवसुंधरा' इतर नाटकांचा समावेश होतो.

फार्स : सामाजिक नाट्यलेखन :-

नाट्य वाङ्मयाच्या सुरुवातीच्या काळात रूपांतरीत नाट्यलेखन झाले. तसेच ऐतिहासिक, पौराणिक विषयावरही नाट्यलेखन झाले. मात्र रसिकवर्ग या सर्व नाट्य वाङ्मयाला कंटाळला. अशावेळी बाळा कोटिभास्कर यांनी 'जरठ-कुमारी' विवाहाचे दुष्परिणाम दाखविणारा एक लहानसा पण भडक फार्स मराठीमध्ये आणला. त्यानंतर मात्र फार्स लिहिणाऱ्या लेखकांची संख्या वाढली. वेगवेगळे सामाजिक विषय घेऊन फार्सचे लेखन झाले. उदा. स्त्री शिक्षण प्रहसन, हुंडा प्रहसन, ढोंगी बैराग्याचा फार्स, बासुंदी पुरीचा फार्स, ढेरपोट्याचा फजिता व भार्याप्रसाद इतर फार्स लिहिले गेले.

वास्तव नाट्यलेखन

सुरुवातीला नाट्यलेखनास रसिकांनी उदंड प्रतिसाद दिला. मात्र नंतर नंतर रसिकवर्ग नाट्य वाङ्मयाच्या प्रकारांना कंटाळला होता. अशावेळी नाट्य वाङ्मयाला नवे वळण प्राप्त करून देण्याचे कार्य अण्णासाहेब किलोस्कर यांनी केले. किलोस्कर यांनी 'शाकुंतल' (१८८०) हे मराठीत रूपांतरीत केले. हे नाटक पारशी नाटक मंडळीचा इंद्रसभेचा गद्य- पद्यात्मक प्रयोग पाहून, त्यासारखेच तयार केले आहे. त्यानंतर 'सौभद्र' (१८८२) या नाटकाचा प्रयोग सादर केला. त्यांनी आपल्या नाटकात अतिमानवी पात्रांना मानवी पातळीवर आणल्याने रसिकांना हे नाटक आपलेसे वाटले. किलोस्करांनी नाटकाला आणि त्यात काम करणाऱ्या पात्रांना चांगली प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली.

वास्तव सामाजिक नाट्यलेखन :-

इ. स. १८१८ ते १८७४ या कालखंडात वास्तव सामाजिक नाटकांचा प्रवाह वेगवान झाला होता. शिक्षण घेतलेल्या पिढीला सामाजिक भान आले होते. त्यामुळे समाजातील वास्तव प्रश्नांची जाणिव नाटकामधून करून द्यायला सुरुवात झाली. नारायण कानिटकर यांनी 'तरुणी शिक्षण नाटिका' (१८९२), 'राजा शिवाजी', 'बाजी देशपांडे', 'बाजीराव-मस्तानी' इत्यादी वास्तव सामाजिक आणि ऐतिहासिक नाट्यलेखन केले. तसेच या कालखंडात स्त्रीशिक्षण, स्त्रीस्वातंत्र्य, बालविवाह, संभोग संमतीचे वय इतर वास्तव सामाजिक प्रश्नांवर नाट्यलेखन झाले.

इतर नाटककार व नाटके :-

या कालखंडात प्रामुख्याने संस्कृत नाटकांचा मराठीत अनुवाद व्हायला सुरुवात झाली होती. तसेच पौराणिक नाटकांचे लेखनही मोठ्या प्रमाणावर होत होते. इंग्रजी साहित्याच्या परिचयामुळे शेक्सपियरच्या नाटकाची मराठीत भाषांतरे व्हायला सुरुवात झाली होती. महादेवशास्त्री कोल्हटकर यांनी 'अथेल्लो' या इंग्रजी नाटकाचे मराठीत भाषांतर केले. गोविंद बल्लाळ देवल यांनी 'झुंजारराव' हे नाटक सादर केले. तसेच गो. ब. देवल यांनी 'ऑल इन दि रॉग' या भाषांतरावरून 'संशयकल्लोळ' हे नाटक लिहिले. या काळात संस्कृतमधील कालदासाच्या नाटकांची मराठीत भाषांतरे झाली. नंतर नंतर संहितेवरूनच नाटके लिहिली गेली. त्यामुळे इ. स. १८१८ ते १८७४ या कालखंडात मराठी नाट्यपरंपरा समृद्ध झाली आहे. या कालखंडात विविध विषयावर नाट्यलेखन झाले. उदा. ऐतिहासिक नाटक, पौराणिक नाटक, कल्पनारम्य नाटक, सामाजिक नाटक इतर प्रकारांमधून नाट्यलेखन झाल्यामुळे नाट्यवाङ्मयात पुढील नाट्यवाङ्मयाची पायवाट तयार केली.

१८१८ ते १८७४ या कालखंडातील साहित्य : प्रेरणा, प्रवृत्ती, विषय व आशय यासंदर्भातील निरीक्षणे :-

भारतात ब्रिटिशांच्या आगमनानंतर विविध सुधारणांना सुरुवात झाली. ब्रिटिशांनी विविध शिक्षण संस्था काढल्या. त्यासाठी पाठ्यपुस्तक निर्मितीची सुरुवात केली. त्यासाठी छापखाण्यांची व्यवस्था केली. छापखाण्यांमुळे साहित्य चळवळीला वेग आला. ब्रिटिशांनी स्वतःच्या फायद्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर ग्रंथलेखन करून घेतले. मात्र त्यापासून भारतीय जनतेला मोठ्या प्रमाणात फायदा झाला. सुरुवातीला भाषांतरीत साहित्य निर्मिती व्हायला सुरुवात झाली. ब्रिटिशांनी आपल्या धार्मिक ग्रंथांचा परिचय करून देण्यासाठी भाषांतरीत ग्रंथनिर्मिती केली. या कालखंडातील साहित्य निर्मितीच्या प्रेरणा आणि प्रवृत्ती मधील विषय व आशय पुढीलप्रमाणे सांगता येतो.

इ.स. १८१८ ते १८७४ या कालखंडातील साहित्य निर्मितीमागील प्रेरणा :-

इ. स. १८१८ साली मराठेशाहीचा अस्त झाला. आणि ब्रिटिशांचा एकछत्री अंमल संपूर्ण भारतावर प्रस्थापित झाला. त्यानंतर ब्रिटिशांनी संपूर्ण भारतात स्वतःच्या हितासाठी आणि व्यापाराच्या वाढीसाठी विविध सोयी-सुविधा उपलब्ध केल्या. दळणवळण, रस्ते, रेल्वे, टेलीफोन आरोग्यविषयक सोयी-सुविधा, शैक्षणिक सुविधा, पाठ्यपुस्तक निर्मिती, छापखाण्यांची सुविधा, वर्तमानपत्रे, नियतकालिके इतर सोयी-सुविधा सुरू केल्या. या सर्वांचा प्रभाव वाङ्मयनिर्मितीवर झाला. यामधून मराठी वाङ्मयाच्या निर्मितीस प्रेरणा मिळाली. तसेच या सर्वांचे चित्रण तत्कालिक वाङ्मयामधून पडलेले दिसते.

शैक्षणिक दृष्टिकोन :-

ब्रिटिशांनी इ. स. १८१८ रोजी भारतामध्ये राजकीय सत्ता प्रस्थापित केली. त्यानंतर ब्रिटिशांना संपूर्ण भारतात एकछत्री अंमल प्रस्थापित करायचा होता. तसेच व्यापारामध्ये वाढ करायची होती. यासाठी ब्रिटिशांना कामगारवर्गाची आवश्यकता होती. म्हणून ब्रिटिशांनी भारतात शिक्षण देण्यासाठी शिक्षण संस्थांची निर्मिती केली. त्याच्या माध्यमातून भारतीय जनतेला सुशिक्षित करायला सुरुवात केलेली दिसते. ब्रिटिशांनी भारतात पुढील शिक्षण संस्थांची निर्मिती केली.

ब्रिटिशांनी पुणे येथे 'पाठशाळा' (१८२१) नावाचे संस्कृत कॉलेज सुरू करून विद्यार्थ्यांना पाठ्यवेतन देण्यास सुरुवात केली. भारतीय जनतेला धार्मिक ज्ञानाबरोबर भौतिक ज्ञान देण्यासाठी मुंबई येथे 'बॉम्बे एज्युकेशन सोसायटी' (१८१५) स्थापना करण्यात आली. देशी भाषेमधून ग्रंथनिर्मिती करण्यासाठी इ. स. १८२० साली 'दि नेटिव्ह स्कूल अँड स्कूल सोसायटी'ची स्थापना करण्यात आली. भौतिक विद्येचे ज्ञान व्हावे यासाठी 'फोर्ट विल्यम कॉलेजची' (१८८०) स्थापना केली. तसेच पुस्तक निर्मितीसाठी 'दि सोसायटी फॉर प्रमोटिंग दि एज्युकेशन ऑफ दि पुअर विदिन दि गव्हर्नमेंट ऑफ बॉम्बे' (१८१५) नावाच्या संस्थेची स्थापना करण्यात आली. या सर्व गोष्टींमुळे साहित्यनिर्मितीला प्रेरणा मिळाली.

सुधारित दृष्टीकोण :-

ब्रिटिश कालखंडात शिक्षणाचा प्रचार आणि प्रसार झाला. भाषांतरीत साहित्यामुळे परकीय संस्कृतीचा परिचय भारतीयांना झाला. परकीय धर्माच्या परिचयामुळे हिंदू धर्मातील अमानुष प्रथा परंपरांची जाणीव झाली. यामधून नवशिक्षित तरुणांना नवा सुधारित दृष्टीकोण मिळाला. त्यामधून विविध चळवळी उदयाला आल्या. प्रत्येक सामाजिक व धार्मिक चळवळीने समाजसुधारणेचे कार्य केले. त्याचे प्रतिबिंब साहित्यामधून

उमटले. तसेच साहित्यनिर्मितीला अधिकधिक प्रेरणा आणि प्रोत्साहन मिळाले. नवीन दृष्टी मिळालेल्या सुधारकांनी सामाजिक कार्य केले.

राजाराम मोहन रॉय यांनी गणित व भौतिक विद्या देण्यासाठी 'हिंदू कॉलेज'ची (१८१७) स्थापना केली. केशवचंद्र सेन व महर्षी देवेंद्रनाथ ठाकूर यांनी ब्राम्होसमाजातील अनिष्ट प्रथा-परंपरा नष्ट व्हाव्यात म्हणून कार्य केले. बाळशास्त्री जांभेकर यांनी धर्माबद्दल शास्त्रीय माहिती सांगून प्रबोधन केले. लोकहितवादींनी ब्राम्हणांचे आचार विचार, विधिनिषेधात्मक धर्माचे स्वरूप, स्थानसंध्या, देवपूजा, देव-धर्म इतर विषयावर सडेतोड विचार मांडले, दादोबा पांडुरंग तर्खडकर, डॉ. भाऊदाजी लाड, विश्वनाथ मंडलिक, गोविंद माडगावकर यांनी हिंदू धर्मसुधारणेचा प्रयत्न केला. आत्माराम पांडुरंग यांनी 'सुबोधपत्रिका' मासिकामार्फत 'समाजप्रबोधन' केले. या सर्व गोष्टी वाङ्मयनिर्मितीला प्रेरणादायी ठरल्या आहेत.

वृत्तपत्रांचा उदय :-

ब्रिटिशांच्या आगमनानंतर भारतामध्ये शैक्षणिक पाया घातला गेला. तसेच मुद्रणकलेमुळे सामाजिक आणि वाङ्मयीन परिवर्तनाला चालना मिळाली. भारतामध्ये पहिले वृत्तपत्र जेम्स ऑगस्टस् हिकी याने 'बंगाल गॅझेट' (१८७०) नावाचे वर्तमानपत्र सुरू केले. त्या-त्या काळातील समाजातील घटनांचे चित्रण त्यामध्ये करण्यात आले आहे. त्यानंतर अनेक नियतकालिके आणि वर्तमानपत्रे उदयाला आली.

वर्तमानपत्रांचे कार्य :- इंग्रज राजवटीमध्ये बाळशास्त्री जांभेकर यांनी 'दर्पण' (१८३२) हे वृत्तपत्र सुरू केले. त्यामध्ये हिंदू विधवांचा पुनर्विवाह, उद्योग-धंदे, बंगाली रंगभूमी इतर विषयांच्या माध्यमातून लेखन केले. आहे. 'मुंबई अखबार' (१८४०) या वृत्तपत्रामधून गावातील विविध सरकारी सुविधा, विशिष्ट व्यक्तींच्या नेमणुका, बदल इतर माहिती या सदरामधून दिली जात असे. भाऊ महाजन यांनी 'प्रभाकर' (१८४१) हे वर्तमानपत्र सुरू केले. यामधून लोकहितवादींची शतपत्रे प्रकाशित होत असत. यामधून सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक व राजकीय विषयावर लेखन केलेले असे. विरेश्वर छत्रे यांनी 'मित्रोदय' (१८४४) हे साप्ताहिक सुरू केले, हे साप्ताहिक संस्कृतच्या ज्ञानासाठी व काव्याच्या आकलनासाठी सुरू करण्यात आले होते. कृष्णाजी रानडे यांनी 'ज्ञानप्रकाश' (१८४९) हे साप्ताहिक सुरू केले. यामधून राजकीय आणि सामाजिक विषयावर लेखन करण्यात आले आहे. 'ज्ञानोदय' (१८४२) हे साप्ताहिक ख्रिस्ती धर्माच्या प्रचारासाठी निर्माण करण्यात आले होते. 'इंदुप्रकाश' आणि 'अरुणोदय' या मासिकामधून बालविवाह, केशवपन, जरठकुमारी विवाह, स्त्रीशिक्षण इतर सामाजिक प्रश्न मांडले आहेत. या काळातील वर्तमानपत्रांनी साहित्यनिर्मितीला अधिक प्रेरणा दिली. वर्तमानपत्राप्रमाणेच या काळातील नियतकालिकांनीही वाङ्मय निर्मितीसाठी प्रेरणा दिली.

२ नियतकालिकांची कार्य :- ब्रिटिश कालखंडात विविध प्रकारचे नियतकालिके / मासिके उदयाला आली. बाळशास्त्री जांभेकर यांनी 'दर्पण' हे नियतकालिक सुरू करून मराठीतील मासिकांचा पाया घातला. 'दिग्दर्शन' (१८४०) या मासिकामधून भूगोल, इतिहास, पदार्थविज्ञान, व साधारण विद्या छापला जात असे. 'ज्ञानचंद्रोदय' (१८४०) या साव्यातला सामूत हा ओवीबद्ध ग्रंथ मासिकात छापला आहे. 'उपदेश बंद्रीका' या मासिकामधून बाळशास्त्री जांभेकर यांनी ब्राम्हणांचे हिंदुधर्म स्थापनाकरिता पुढे येऊन आणि त्यासंबंधी ग्रंथ छापला होता. 'मराठी ज्ञानप्रसारक' (१८५०) मासिकामधून शास्त्रीय, सामाजिक, राजकीय आशयाचे लेख, चरित्रे, देशवर्णन, इतिहास इतर गोष्टी सांगितलेल्या असतात. 'त्रैमासिक ज्ञानदर्शन' यामधून दुर्लक्षित राहिलेल्या ग्रंथांना प्रकाशात आणण्याचे काम केले. 'शाळापत्रक' (१८६१) या मासिकाने मराठी भाषेच्या विकासाबाबतीत व्याकरणीक तसेच वाङ्मयनिर्मिती भाषाविकास यासारखे विषय या मासिकामधून हाताळले होते.

'विविधज्ञानविस्तार' या मासिकामधून गणित, ज्योतिष, आरोग्य, स्त्रिया, स्त्रीआरोग्य यासारखे विषय हाताळले आहेत. नियतकालिके आणि मासिके यांनी वाङ्मयनिर्मितीला प्रेरणा आणि प्रोत्साहन दिले आहे.

ख्रिस्ती धर्मप्रसार व प्रचार :-

ब्रिटिशांचे राज्य भारतात स्थापन होण्याअगोदर, हिंदू धर्मात कित्येक रूढी-परंपरा सुरू होत्या. व्रतवैकल्य, नवसायास व विधिनिषेध क्रियाकर्म केले जात होते. ब्रिटिश भारतात आल्यानंतर त्यांना संपूर्ण भारतात आपली सत्ता प्रस्थापित करायची होती. त्यासाठी त्यांनी ख्रिस्ती धर्मप्रसार आणि प्रचाराला सुरुवात केली. ख्रिस्ती धर्मप्रचार आणि प्रसार करताना त्यांनी इंग्रजीमधील 'बायबल' ग्रंथांचे मराठीत भाषांतर केले. तसेच आपल्या धर्म प्रसारासाठी शाळा काढल्या. प्राथमिक शाळांत ख्रिस्तीधर्माची माहिती देण्यासाठी प्रश्नावली पद्धत आणली. जनसामान्यांना तळागाळातील लोकांना धर्माने कसे दळले. अशा स्वरूपाचे चित्रण. ख्रिस्ती धर्मप्रसार करताना केले. त्यामुळे वाङ्मय निर्मितीला प्रेरणा मिळालेली दिसते.

पाठ्यपुस्तकांची निर्मिती :-

ब्रिटिशांनी मुंबई, पुणे या शहरांमध्ये वेगवेगळ्या शिक्षण संस्था काढल्या. त्यासाठी विविध पाठ्यपुस्तकांची निर्मिती केली. सुरुवातीला सुभाषिते, नीतिकथा, पशुपक्ष्यांवरील कथा लिहून ग्रंथरचना करण्यात आली स्थापत्यशास्त्र शिकवण्यासाठी गणित, ज्योतिष, पदार्थविज्ञानशास्त्र, रसायनशास्त्र, भूगोल, इतर प्राथमिक पुस्तकांचा परिचय करून देण्यासाठी पुस्तके तयार करण्यात आली. डॉ. कैरी यांनी मराठी भाषेचे व्याकरणपर पुस्तक छापले. मराठी कोश मोडी लिपीत छापला. इ. स. १८५१ साली 'दक्षिणा प्राइज कमिटीने रंजनपर', बोधपर आणि व्यवहार ज्ञानावर आधारित ग्रंथलेखन केले. सुरुवातीला भाषांतरीत पुस्तके छापण्यात आली. 'मुंबईच्या हौदशाळा शाळा-पुस्तक' मंडळींनी मराठी भाषेत वाङ्मयनिर्मिती केली. त्यामुळे वाङ्मयाच्या निर्मितीला प्रेरणा मिळाली.

साहित्य निर्मितीमागील प्रवृत्ती :-

ब्रिटिश कालखंडात साहित्य निर्मितीमागील प्रवृत्तीमुळे वाङ्मयाच्या विकासाला चालना मिळालेली दिसते. मराठी वाङ्मयात नवनवीन विचार व विषयांचा वापर करून मराठी साहित्याला प्रवाही ठेवले आहे.

सामाजिक आशय :-

ब्रिटिश कालखंडात साहित्य लेखनाला सुरुवात झाली. तेव्हा ब्रिटिश संस्कृतीशी आणि वाङ्मयाशी संबंध आला. त्यामुळे सुरुवातीला भाषांतरीत वाङ्मयाला सुरुवात झाली. संस्कृत, पौराणिक आणि इंग्रजीमधील साहित्य मराठीत भाषांतरीत झाले. नंतर नंतर सामाजिक, धार्मिक प्रश्न साहित्य लेखनामधून यायला लागेल. वृत्तपत्रे, नियतकालिके यांनी सामाजिक प्रश्नांना मोकळी वाट करून दिली. सती प्रथा, विधवांचा पुनर्विवाह, बालहत्या, धर्माच्या नावाखाली सर्वसामान्य माणसांचे होणारे शोषण इतर सामाजिक प्रश्न यामधून आलेले दिसतात.

भाषांतरीत वाङ्मय :-

ब्रिटिशांना संपूर्ण भारतात एकछत्री अंमल प्रस्थापित करायचा होता. ब्रिटिशांनी नोकरदार वर्ग तयार करण्यासाठी भारतीयांना शिक्षण देण्याची व्यवस्था केली. त्यासाठी पाठ्यपुस्तक निर्मितीसाठी भाषांतरीत वाङ्मयाला प्रेरणा आणि प्रोत्साहन दिले. भारतातील ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी धर्मप्रसारासाठी भाषांतरीत

वाङ्मयाची निर्मिती केली. यामधून 'मैथूचे शुभ वर्तमान' यासारख्या बायबलचे मराठीत भाषांतर झाले. तसेच या काळात कविता, नाटक या वाङ्मयांची भाषांतरे मोठ्या प्रमाणात झाली. भाषांतरीत कथांचे वाङ्मय तयार झाले.

जीवनमूल्यांचे लेखन :-

या कालखंडात इंग्रजी शिक्षण घेतलेल्या नवशिक्षित तरूणांनी साहित्य लेखनाला सुरुवात केली. परकीय संस्कृतीचे दर्शन भाषांतरीत वाङ्मयामधून लक्षात आल्यामुळे आपल्या संस्कृतीमधील आणि धर्मातील दोष लक्षात आले. त्यामुळे अनेक लेखकांनी समाजातील रूढी-परंपरांवर भाष्य केल्या. सतीप्रथेला आळा घालण्यासाठी मानवी मूल्यांचे लेखन झाले. तसेच देव-धर्माच्या नावाखाली सर्वसामान्य माणसाचे शोषण थांबविण्याचा प्रयत्न केला. राजाराम मोहन रॉय, महात्मा फुले, लोकहितवादी आणि आगरकर इतर लेखकांनी जीवनमूल्यांवर आधारित लेखन केले आहे.

वाचकवर्गाचा प्रतिसाद :-

ब्रिटिश कालखंडात सुरुवातीला भाषांतरीत वाङ्मय निर्मितीला सुरुवात झाली. तेव्हा वाचक वर्गाने त्याचे स्वागत केलेले दिसते. सुरुवातील बोधकथा, नीतिकथा लिहिल्या गेल्या. 'सिंहासनबत्तिशी' (१८२४), 'पंचतंत्र' (१८१५), 'हितोपदेश' (१८१५) इतर भाषांतरीत ग्रंथांचे वाचकांनी स्वागत केले. पुढे संस्कृतमधील पौराणिक आणि ऐतिहासिक साहित्याची भाषांतरे मोठ्या प्रमाणात झाली. त्याचेही वाचकांनी मनापासून स्वागत केलेले दिसते. पुढे काल्पनिक आणि वास्तववादी चित्रण व्हायला सुरुवात झाली. त्याचेही वाचकवर्गाने स्वागत केले.

परिवर्तनवादी लेखन :-

ब्रिटिश कालखंडात वाङ्मयनिर्मितीला सुरुवात झाली. सुरुवातीला भाषांतरीत स्वरूपाची वाङ्मयनिर्मिती झाली. तसेच मनोरंजक आणि बोधपर साहित्याची निर्मिती करण्यात आली. मात्र हळूहळू परिवर्तनवादी साहित्य निर्मितीला प्रारंभ झाला. वर्तमानपत्रांमधून व नियतकालिकांमधून त्याचे चित्रण ययला सुरुवात झाली. बाळशास्त्री जांभेकर यांनी 'दर्पण' या वृत्तपत्रामधून परिवर्तनवादी लेखन केले. भाऊ महाजन यांनी प्रभाकर वृत्तपत्रामधून पत्रात्मक स्वरूपाचे निबंधलेखन केले. तसेच लोकहितवादी, दादोबा तर्खडकर, गोविंद मांडगावकर कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, महादेव रानडे, बाबा पद्मनजी यांनी वृत्तपत्रांमधून परिवर्तनवादी विचार मांडून समाजप्रबोधन केले. यामधूनही वाङ्मयाच्या निर्मितीला चालना मिळाली.

आत्मकेंद्री लेखन :-

ब्रिटिश कालखंडात सुरुवातीच्या काळात आत्मकेंद्री साहित्य लेखन झाले आहे. या कालखंडात प्रत्येक लेखकाने आपापल्या दृष्टीकोणामधून साहित्य लेखन केले आहे. या काळात स्वअभिमान जपण्यासाठी आणि वैयक्तिक प्रसिद्धी मिळविण्यासाठी वाङ्मयीन रचना करण्यात आली. सुरुवातीला भाषांतरीत, बोधपर नीतीपर वाङ्मयनिर्मितीसाठी लेखन करण्यात आले. तसेच पारितोषिक मिळविण्याच्या हेतूने लेखन झाल्याचे दिसते. सुरुवातीला बाळबांध स्वरूपाचे लेखन केले आहे. या वाङ्मयाचा म्हणावा तितका समाजाला फायदा होऊ शकलेला नाही. मात्र या काळातील वाङ्मयाने वाङ्मयनिर्मितीचा पाया घातला आहे,

वास्तव आणि कलात्मक लेखन :-

मराठीतील प्रारंभीच्या काळातील लेखन हे बाल्याअवस्थेत होते. सुरुवातीला कलात्मक लेखनाला सुरुवात झाली. सुरुवातीला सिंहासनबत्तिशी, पंचोपाख्यान, इसापनिती, बोधकथा, नीतिकथा लेखन झाले

आहे. सुरुवातीला अद्भुतरम्य लेखनाकडून वास्तव लेखनाकडे मराठी वाङ्मयाचा प्रवास झाला आहे. 'यात्रेकऱ्याचा वृत्तांत' यासारख्या ग्रंथामधून अद्भूताकडून अलौकिकाकडे प्रवास व जीवनातील वास्तव मांडण्याकडे लेखक वळले आहेत.

अशाप्रकारे इ.स. १८१८ ते १८७४ या कालखंडातील साहित्य प्रेरणा, प्रवृत्ती, विषय व आशय यासंदर्भातील निरीक्षणे नोंदविता येतात. भारतात ब्रिटिशांची सत्ता स्थापन झाल्यानंतर वाङ्मयनिर्मितीला चालना मिळालेली दिसते. ब्रिटिशांनी सुरु केलेल्या शिक्षणसंस्था त्यामुळे सुशिक्षितांचा दृष्टीकोण बदलला. अनेक सुधारकांनी वृत्तपत्रे सुरु करून, त्यामधून सामाजिक आणि धार्मिक प्रबोधन केले. या कालखंडात ब्रिटिश मिशनऱ्यांनी ख्रिस्ती धर्माचा प्रचार आणि प्रसार करण्यासाठी ग्रंथांचा वापर केला. ब्रिटिशांना शैक्षणिक संस्थांमधून शिक्षण देण्यासाठी पाठ्यपुस्तकांची निर्मिती केली. त्यामुळे या कालखंडात वाङ्मयाच्या निर्मितीला चालना मिळालेली दिसते. या कालखंडातील वाङ्मयामधून सामाजिक आशय प्रकटला आहे. तसेच जीवनमूल्यांचे लेखन केले. वाचकवर्गाने वाङ्मयनिर्मितीला प्रेरणा दिली. तसेच लेखकांनी कलात्मकतेबरोबर वास्तव लेखन केल्यामुळे, साहित्यनिर्मितीला अधिकाधिक प्रेरणा मिळाली आहे.

सारांश :-

इ. स. १८१८ ते १८७४ या कालखंडातील साहित्य प्रेरणा, प्रवृत्ती व स्वरूप याचे सविस्तर विवेचन केले आहे. प्रस्तुत प्रकरणात अभ्यासाची उद्दिष्ट्ये पाहिली आहेत. तसेच या कालखंडातील सुधारणाविषयक विचारांची वाटचाल सविस्तर पाहिली आहे. इ. स.

१८१८ ते १८७४ या काखंडातील सामाजिक, धार्मिक, राजकीय सुधारणा व साहित्य यांचा सहसंबंध याचा अभ्यास केला आहे. या सर्व सुधारणांचा साहित्यावर प्रभाव पडलेला दिसतो. या कालखंडात निर्माण झालेले निबंध, कथा, कादंबरी, नाटक या साहित्यप्रकारांचे स्वरूप व वाटचाल याचा सविस्तर अभ्यास केला आहे. तसेच या कालखंडातील साहित्य : प्रेरणा, प्रवृत्ती, विषय व आशय याचाही सविस्तर आढावा घेतला आहे. या कालखंडातील सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक आणि राजकीय परिस्थितीचा वाङ्मय निर्मितीवर प्रभाव पडला आहे.

घटक ४ इ.स. १८७४ ते १९२० या कालखंडातील साहित्य : प्रेरणा, प्रवृत्ती व स्वरूप

उद्दिष्ट्ये :-

इ.स. १८७४ ते १९२० या कालखंडातील साहित्य प्रेरणा, प्रवृत्ती व स्वरूप याचा अभ्यास करणे. प्रत्येक कालखंडात साहित्य निर्मितीच्या प्रेरणा वेगवेगळ्या स्वरूपाच्या असतात. त्यामुळे पुढील उद्दिष्ट्यांच्या आधारे अभ्यास करता येतो.

- इ. स. १८७४ ते १९२० या कालखंडातील सामाजिक, धार्मिक, राजकीय विचारांच्या वाटचालीचा अभ्यास करणे.
- इ. स. १८७४ ते १९२० या कालखंडातील सामाजिक, धार्मिक, राजकीय विचारांच्या वाटचालीचा अभ्यास करणे.
- इ. स. १८७४ ते १९२० या कालखंडातील सामाजिक, धार्मिक, राजकीय सुधारणा व साहित्य : परस्पर प्रभाव यांचा सहसंबंध पाहणे.
- इ. स. १८७४ ते १९२० या कालखंडातील साहित्य प्रकार (निबंध, कथा, कादंबरी, काव्य, नाटक) यांची स्वरूप व वाटचाल यांचा अभ्यास करणे.
- इ. स. १८१७ ते १९२० या कालखंडातील साहित्य: प्रेरणा, प्रवृत्ती विषय व आशय यांचा अभ्यास करणे.

प्रास्ताविक :-

इ. स. १८७४ ते १९२० या कालखंडातील ब्रिटिशांची राजकीय सत्ता भारतात स्थिरस्थावर झाली होती. ब्रिटिशांनी विविध सोयी-सुविधा सुरू केल्या होत्या. त्यामुळे सामाजिक, राजकीय आणि धार्मिक क्षेत्रात परिवर्तनाला सुरुवात झाली होती. त्याचबरोबर विविध प्रकारच्या शैक्षणिक संस्था निघाल्यामुळे मोठ्या प्रमाणात शैक्षणिक परिवर्तन झाले होते. परकीय संस्कृतीच्या आणि वाङ्मयाच्या प्रभावामुळे भाषांतरीत वाङ्मयाबरोबर स्वतंत्र वाङ्मय निर्मितीला सुरुवात झाली होती. निबंध, कथा, कादंबरी, काव्य व नाटक व वाङ्मयप्रकारामधून वास्तव चित्रण यायला लागले होते. विशेषतः सामाजिक प्रश्न मोठ्या प्रमाणावर आले होते. या कालखंडात साहित्य निर्माण होण्यामागे सामाजिक, धार्मिक आणि राजकीय परिस्थिती कारणीभूत ठरलेली दिसते, प्रस्तुत घटकात या सर्वांचे विवेचन केले आहे.जी

४.१.) इ. स. १८७४ ते १९२० या कालखंडातील सामाजिक, धार्मिक, राजकीय विचारांची वाटचाल :-

इ. स. १८१८ ते १८७४ या कालखंडास भाषांतर युग असे म्हणतात. तर इ. स. १८७४ ते १९२० या कालखंडास अवस्थांतराचा कालखंड असे म्हटले जाते. कारण या काळात धार्मिक, राजकीय, शैक्षणिक बाबतीत अवस्थांतर घडून आले आहे. या सर्वांचे पडसाद वाङ्मयावरही पडले आहेत. इ. स. १८७५ ते १९२० या कालखंडात मराठी वाङ्मयाकडे झुकू लागले होते. मात्र त्यामधून सामाजिक, धार्मिक, राजकीय विचारांवर लेखन होत होते. यासंदर्भातील सविस्तर वाटचाल पुढीलप्रमाणे पाहता येते.

१)सामाजिक विचारांची वाटचाल :-

इंग्रजांनी भारतात आल्यापासून स्वतःच्या कायद्यासाठी विविध सोयी-सुविधा सुरू केल्या होत्या. त्यामध्ये शैक्षणिक सुधारणा, धार्मिक सुधारणा, रस्ते, वाहतूक, रेल्वे, पोस्टखाते, छापखाने, इतर सोयीसुविधा

सुरू केल्या. या सर्वांचा परिणाम समाजावर झाला. शिक्षण घेतलेल्या नवसुधारकांनी समाजपरिवर्तनासाठी लेखणी होती घेतली. त्यामधून सामाजिक परिवर्तनाला सुरुवात झालेली दिसते.

सामाजिक स्थित्यंतर : इ. स. १८७४ ते १९२० या कालखंडात भारतातील समाजव्यवस्थेत मोठ्या प्रमाणावर स्थित्यंतर झाले होते. या काळात सामाजिक वातावरण ढवळून निघाले होते. ब्रिटिशांनी भारतात विविध सोयीसुविधा सुरू केल्यामुळे भारतीय जनतेला परकीय संस्कृतीचा परिचय झाला. भारतीय संस्कृतीमधील रूढी-परंपरांच्या नावाखाली होणाऱ्या शोषणाची जाणीव झाली. त्यामुळे सामाजिक रूढी-परंपरा आणि प्रथा यांच्यावर आघात होऊ लागले. त्यामुळे सामाजिक स्थितंतराची लाट या काळात निर्माण झाली.

वाङ्मयावरील प्रभाव :- या कालखंडात सामाजिक स्थित्यंतर होत असतानाच त्याचा प्रभाव वाङ्मयाच्या क्षेत्रावर होत होता. समाजातील सती प्रथा, बालविवाहाची प्रथा, विधवांचा पुनर्विवाहाचा प्रश्न, स्त्री शिक्षणाचा प्रश्न इतर सामाजिक प्रश्न वाङ्मयामधून यायला सुरुवात झाली होती. समाजाला जागृत करण्याचे कार्य वाङ्मयाच्या माध्यमातून घडायला लागले होते. साहित्यामधून समाज जागृतीचे कार्य केले जात होते. तसेच तळागाळातील जातीयतेत विभागलेल्या माणसांचे दुःख वाङ्मयामधून येत होते.

ख्रिस्ती धर्माचा प्रभाव :- भारतामध्ये ब्रिटिशांनी सत्ता स्थापन झाल्यानंतर त्यांनी संपूर्ण भारतावर सत्ता प्रस्थापित करायला सुरुवात केली. ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी शैक्षणिक संस्था आणि विविध ग्रंथांच्या माध्यमातून धर्मप्रचाराचे आणि प्रसाराचे कार्य केले. अशावेळी येशू ख्रिस्तांच्या मानवतावादी मूल्यांची ओळख करून दिली. तसेच हिंदू धर्मातील अमानुष प्रथा परंपरांचीही ओळख करून दिली. त्यामुळे साहजिकच हिंदू धर्मपेक्षा अनेकांना ख्रिश्चन धर्म आपला वाटला. अनेकांनी ख्रिश्चन धर्म स्वीकारला. अशाप्रकारे समाजात सामाजिक स्थित्यंतर झाले.

२) धार्मिक विचारांची वाटचाल :-

अव्वल इंग्रजी कालखंडात भारतात इंग्रजी राजवट उदयाला आल्यानंतर, इंग्रजांनी राज्यविस्ताराला सुरुवात केली. त्याचबरोबर ख्रिश्चन धर्माचा प्रचार आणि प्रसार करायला पण सुरुवात केली. वर्षानुवर्षे हिंदू धर्मातील रूढी परंपरा सुरू होत्या. त्यामध्ये सुधारणा घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला. धर्माला शास्त्रीय स्वरूप प्राप्त करून देण्याचा प्रयत्न केला. धर्माचा शास्त्रीय पद्धतीने अभ्यास सुरू झाला. देशाभिमान म्हणूनही प्राचीन संस्कृती इतिहास यांचा अभ्यास सुरू झाला. त्यातून धार्मिक स्थित्यंतराला सुरुवात झाली.

धर्मातील स्थित्यंतर :- ब्रिटिश कालखंडात हिंदू धर्मात अमानुष प्रथा-परंपरा सुरू होत्या. धर्माच्या नावाखाली सर्वसामान्य माणूस नागावला जात होता. धर्माच्या नावाखाली त्याचे शोषण चालू होते. धर्माच्या नावाखाली सती प्रथा, बालविवाह प्रथा, विधवांचा पुनर्विवाह न करण्याची प्रथा सुरू होती. मात्र शिक्षणाची व्यवस्था सुरू झाल्यानंतर धर्माचा शास्त्रीय अभ्यास सुरू झाला. परकीय संस्कृतीच्या प्रभावाने हिंदू धर्मातील अमानुष प्रथांचा परिचय झाला. यातून धार्मिक स्थित्यंतराला सुरुवात झाली.

ख्रिश्चन :- ब्रिटिशांना संपूर्ण भारतावर एकछत्री अंमल प्रस्थापित करायचा होता. त्यासाठी ब्रिटिशांनी ख्रिश्चन मिशनऱ्यांच्या माध्यमातून संपूर्ण भारतात प्रचाराला सुरुवात केली. विविध ग्रंथांच्या आधारे आणि शैक्षणिक संस्थांमधून ख्रिश्चन धर्माचे महत्व सांगायला सुरुवात केली. प्रेमावर आणि मानवतेवर आधारलेला ख्रिश्चन धर्म लोकांनी स्वीकारावा म्हणून त्यांना अमिश दाखविले. तसेच हिंदू धर्मातील जातियता,

अमानुष प्रथा-परंपरांचे दर्शन घडवून लोकांचे मतपरिवर्तन केले. त्यामुळे साहजिकच हिंदू धमनि पिचलेल्या लोकांना नवीन मानवतावादी धर्म हवा होता.

धार्मिक चळवळी :- ब्रिटिशकाळात नवशिक्षित झालेल्या तरूणांनी समाजकार्यासाठी धार्मिक चळवळींची निर्मिती केली. धर्मातील अमानुष प्रथा संपविण्यासाठी आणि लोकांचे प्रबोधन करण्यासाठी या चळवळींची निर्मिती करण्यात आली. राजाराम मोहन रॉय यांनी 'ब्राह्मो समाज', डॉ. आत्माराम पांडुरंग यांनी प्रार्थना समाज, महात्मा फुले यांनी 'सत्यशोधक समाज'ची स्थापना करून धार्मिक प्रबोधन केलेले दिसते. याबरोबरच परमहंस, 'उपयुक्त ज्ञानप्रसारक सभा', 'आर्यसमाज', इतर चळवळींच्या माध्यमातून धार्मिक सुधारणा करण्याचा प्रयत्न झाला.

३) राजकीय विचारांची वाटचाल :-

इ.स. १८१८ साली पेशवाईचा अस्त झाला. आणि ब्रिटिशांची भारतात राजकीय सत्ता प्रस्थापित झाली. ब्रिटिशांना सर्व भारतावर एकछत्री अंमल गाजवायचा होता. त्यासाठी त्यांनी सर्व भारतीय जनतेला शिक्षणाची व्यवस्था सुरू केली. त्यामधून कामगार वर्ग निर्माण झाला. त्याचबरोबर उद्योग व्यवसायात वाढ करावयाची होती. म्हणून रस्ते, रेल्वेची सुविधा उपलब्ध केली. भारतातील राजकीय वाटचाल पुढीलप्रमाणे सांगता येते.

भारतावर एकछत्री अंमल :- इ.स. १८१८ रोजी भारतावर ब्रिटिशांनी सत्ता स्थापन झाली. त्यानंतर ब्रिटिशांनी संपूर्ण भारतावर अधिराज्य गाजवण्याचा प्रयत्न केला. त्यासाठी त्यांना कामगार वर्गाची आवश्यकता लागणार होती. म्हणून ब्रिटिशांनी भारतात शिक्षणाची व्यवस्था सुरू केली. शिक्षणाच्या माध्यमातून भारतीय जनतेला सुशिक्षित केले. तसेच भारतातील छोटी-मोठी संस्थाने मोडून टाकली. छोटे-मोठे बंड मोडून काढले. आणि संपूर्ण भारतावर एकछत्री अंमल प्रस्थापित केला.

वाङ्मयातून चित्रण :- इंग्रजांनी संपूर्ण भारतात शिक्षणाची व्यवस्था सुरू केली. त्यामुळे भारतातील जनतेचा परकीय संस्कृतीशी आणि वाङ्मयाशी संबंध आला. त्यामधून भाषांतरीत वाङ्मयाची निर्मिती झाली. तसेच हळूहळू स्वतंत्र वाङ्मयाची निर्मिती झाली. त्यामधून राजकीय चित्रण यायला सुरुवात झाली. एखाद्या पौराणिक विषयामधून राजकीय चित्रण केले गेले. त्यामुळे भारतीय राजकीय परिस्थितीचा वाङ्मयावर प्रभाव पडलेला दिसतो.

स्वदेशाभिमान जागृती :- ब्रिटिशांनी सुरू केलेल्या शैक्षणिक व्यवस्थेमुळे भारतीय समाज सुशिक्षित झाला. तसेच त्याला आत्मभान आले. तो लेखन करण्यास प्रवृत्त झाला. लेखन करणाऱ्या लेखक कवींनी आपल्या साहित्यामधून समाजप्रबोधन आणि जनजागृती करण्याचे कार्य केले. कवी विनायक, केशवसुत, विनायक इतर साहित्यिकांच्या साहित्यात याचे प्रतिबिंब पडलेले दिसते.

अशाप्रकारे इ. स. १८७४ ते १९२० या कालखंडात सामाजिक, धार्मिक, राजकीय विचारांचे स्थित्यंतर झाले आहे. या स्थित्यंतराचे पडसाद मराठी वाङ्मयामधून उमटायला लागले होते. मराठी साहित्य निर्मितीमागे ही सर्व स्थित्यंतरे कारणीभूत असलेली दिसतात.

४.२) इ. स. १८७४ ते १९२० या कालखंडातील सामाजिक, धार्मिक, राजकीय सुधारणा व साहित्य : परस्पर प्रभाव :-

इ.स. १८७४ ते १९२० या कालखंडात सामाजिक, धार्मिक, राजकीय स्थित्यंतरे घडून आली. त्याचा परिणाम साहित्यनिर्मितीवर झाला. या काळात ब्रिटिशांनी सुरू केलेल्या विविध सुधारणांचा प्रभाव सामाजिक, धार्मिक, राजकीय जीवनावर झाला आहे. त्या प्रभावामधूनच या काळातील वाङ्मय जन्माला आले आहे.

१) सामाजिक सुधारणांचा प्रभाव :-

ब्रिटिश कालखंडात शिक्षणाची व्यवस्था सुरू झाली. त्यामुळे भारतातील नवतरूणांना शिक्षणाची संधी मिळाली. त्यामुळे परकीय शिक्षणाचा आणि संस्कृतीचा परिचय झाला. त्यामुळे भारतीय परंपरेतील रूढी-परंपरा समजल्या. त्यातील अनिष्ट चालीरीती समजल्या. त्या बदलाव्यात यासाठी सामाजिक वारे वाहायला सुरुवात झाली.

सामाजिक प्रश्नांवर लेखन :- ब्रिटिशांच्या आगमनानंतर भारतात सुधारणांचे वारे वाहायला सुरुवात झाली. ब्रिटिशांनी सामाजिक सुधारणांच्या माध्यमातून सामाजिक विकासाला सुरुवात केली. ब्रिटिशांनी ठगांचा बंदोबस्त केला. गुलामगिरी बंदीचा कायदा केला तसेच अमानुष असणारी सतीची प्रथा बंद केली. तसेच विधवाविवाह, बालविवाह, जरठकुमारी इतर सामाजिक सुधारणा केल्या. या सुधारणांचे पडसाद साहित्यामधून उमटायला सुरुवात झाली. शिक्षण घेतलेल्या सुधारकांनी आपल्या लेखनामधून हे सर्व प्रश्न मांडायला सुरुवात केली. तसेच तळागाळातील लोकांचे दुःख वाङ्मयाच्या माध्यमातून मांडण्याचा प्रयत्न केला.

साहित्य प्रकारातून लेखन :- ब्रिटिश कालखंडात शैक्षणिक सुधारणांना सुरुवात झाली. त्यामुळे परकीय संस्कृतीशी आणि परकीय साहित्याशी संबंध आला. यामधून सुरुवातीला भाषांतरीत वाङ्मयाला सुरुवात झाली. यानंतर हळूहळू स्वतंत्र वाङ्मयाच्या निर्मितीला प्रारंभ झाला. यामधून निबंध, नाटक, कथा, कादंबरी, आणि काव्य वाङ्मयाची निर्मिती झाली. यामधून सामाजिक प्रश्न आलेले दिसतात. लेखकांनी साहित्य लेखनाच्या माध्यमातून समाजप्रबोधन करण्याचा प्रयत्न केला.

धार्मिक प्रश्नांवर लेखन :- ब्रिटिश कालखंडात हिंदू धर्मातील अमानुष प्रथा, परंपरा सुरू होत्या. अशावेळी समाजसुधारकांनी हिंदू धर्मातील प्रथा-परंपरा कमी व्हाव्यात यासाठी प्रयत्न केले. विविध प्रकारचे लेखन करून धार्मिक सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला. ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी आपल्या धर्मातील चांगलेपणा दाखवण्यासाठी हिंदू धर्मातील अमानुष प्रथा-परंपरांचे ग्रंथामधून लेखन केले. सामान्य माणसाला हिंदू धर्मातील अमानुष प्रथा-परंपरामधून बाहारे पडण्यासाठी, लेखनाच्या माध्यमातून प्रबोधन केले.

२) धार्मिक सुधारणांचा प्रभाव :-

इ. स. १८१८ साली भारतात ब्रिटिशांची सत्ता स्थापन झाली. आणि धार्मिक सुधारणांना सुरुवात झाली. ब्रिटिशांनी सुरू केलेल्या शैक्षणिक सुधारणांमुळे धार्मिक चळवळीला सुरुवात झालेली दिसते.

हिंदू धर्माबाबत लेखन :- भारतातील जनता ही धर्मभोळी असल्यामुळे, हिंदू धर्मात विविध प्रथा, परंपरा सुरू होत्या सतीची चाल, बालविवाह, स्त्रीशिक्षणाला विरोध, जरठ बालविवाह, जातीयता इतर प्रश्न मोठ्या प्रमाणात होते. मात्र ब्रिटिशांनी सुरू केलेल्या शैक्षणिक संस्थांमुळे अनेक नवतरुण शिकले. त्यामुळे हिंदू धर्माचा शास्त्रीय पद्धतीने अभ्यास करायला लागले तसचे या सर्व प्रथा-परंपरांचे साहित्यामधून प्रबोधन करायला सुरुवात केली.

ख्रिश्चन धर्माबाबत लेखन :- ख्रिश्चन धर्मप्रसारकांनी भारतीय समाजातील धर्माचे विकृत स्वरूप निदर्शनास आणून देण्यासाठी साहित्या विर्मितीचा प्रयत्न केला. जनसामान्य लोकांना धमनि कसे छळले देण्यासाठी साहित्यमयामधून संगितले. या काळात ख्रिश्चन धर्माचा प्रचार आणि प्रसार के व्याकालीन ग्रंथनिर्मितीचा आधार घेतला. इंग्रजीमधील 'बायबल' हा ग्रंथ मराठीत भाषांतरीत केला.

३) राजकीय सुधारणांचा प्रभाव :-

भारतावर एकछत्री अंमल इ. स. १८१८ साली पेशवाईचा अस्त झाला. आणि भारतात ब्रिटिशांची सत्ता स्थापन झाली. ब्रिटिशांना संपूर्ण भारतावर अधिराज्य गाजवायचे होते. म्हणून त्यांनी भारतात विविध सोयी-सुविधा सुरू केल्या. तसेच सर्व संस्थाने खालसा करून त्यावर आपले अधिराज्य प्रस्थापित केले. या गोष्टीचे पडसाद जनमाणसांबरोबर साहित्यामधूनही उमटले. कवी विनायक यांच्या कवितेत या राजकीय जीवनाचे प्रतिबिंब पडलेले दिसते. तसेच विविध नाटकांमधूनही याचे चित्रण आले आहे.

स्वदेशाभिमान जागृतीचे कार्य :- भारतामध्ये व्यापाराच्या निमित्ताने आलेल्या ब्रिटिशांनी संपूर्ण भारतावर एकछत्री अंमल प्रस्थापित केला. तसेच सर्व संस्थाने खालसा करून सर्व सत्ता ताब्यात घेतली. हळूहळू भारतीय जनतेला अन्यायकारक वागणूक मिळण्यास सुरुवात झाली. संपूर्ण देश पारतंत्र्यात गेला. अशावेळी स्वदेशाभिमान जागृत करण्याच्या हेतूने लेखक कवींनी साहित्य लेखनाच्या माध्यमातून स्वदेशाभिमान जागृत करण्यास सुरुवात केली. या काळात चिपळूणकर, विष्णुबुवा ब्रह्मचारी इतर लेखकांनी साहित्याच्या माध्यमातून देशाभिमान जागृतीचे कार्य मोठ्या प्रमाणात केले.

अशाप्रकारे इ. स. १८७५ ते १९२० या कालखंडात ब्रिटिशांनी भारतामध्ये सामाजिक, धार्मिक आणि राजकीय पातळीवर जी धोरणे राबविली त्याचे पडसाद साहित्यामधून उमटले आहेत. लेखकांनी साहित्य लेखनामधून स्वदेशाभिमान जागृत करण्याचे कार्य केले.

४.३) इ. स. १८७५ ते १९२० या कालखंडातील साहित्यप्रकार (निबंध, कथा, कादंबरी, काव्य, नाटक) स्वरूप व वाटचाल :-

या कालखंडातील साहित्यप्रकार (निबंध, कथा, कादंबरी, काव्य, नाटक) स्वरूप व वाटचाल इ. स. १८७५ ते १९२० या अर्वाचीन वाङ्मयाच्या कालखंडास अवस्थांतराचा कालखंड असे म्हणतात. कारण या काळात भारतीय समाजातील सर्वच क्षेत्रात अवस्थांतर घडून आले होते. या कालखंडात भाषांतरीत वाङ्मयाच्या निर्मितीमुळे मराठी वाङ्मयाच्या निर्मितीला प्रेरणा आणि प्रोत्साहन मिळाले. या कालखंडात निबंध, कथा, कादंबरी, काव्य व नाटक या वाङ्मयप्रकाराच्या लेखनास प्रेरणा आणि प्रोत्साहन मिळाले आहे. या काळात पुरुषांबरोबर स्त्रियांना लेखनाची संधी मिळाली. त्यामुळे मराठी वाङ्मयाच्या लेखनात नवा आशय आणि विषय आला. या कालखंडातील वाङ्मयात सामाजिक विषयावर लेखन झाले.

१. निबंध स्वरूप व वाटचाल (इ. स. १८७४ ते १९२०)

इ.स. १८७४ नंतर मराठी वाङ्मयीन क्षेत्रात आमूलाग्र बदल व्हायला सुरुवात झाली होती. या कालखंडात इंग्रजी वाङ्मयाचा मराठी वाङ्मयावर प्रभाव पडला होता. त्यामधून निबंध वाङ्मयात चालना मिळाली होती. या काळात मोल्सवर्थ, मेजर कॅंडी, जर्विस, एल्फिस्टन इतर ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी शैक्षणिक क्षेत्राला प्रोत्साहन दिले. या काळात विविध समाजसुधारकांनी निबंध लेखन केले. त्यामधून सामाजिक वास्तव

मांडण्याचा प्रयत्न केला. हरी केशवजी पठारे, बापू छत्रे, बाळशास्त्री जांभेकर, गोविंद नारायणा माडगावकर इतर निबंधकारांनी सामाजिक विषयावर लेखन केले. त्यामधून सामाजिक वास्तव मांडण्याचा प्रयत्न केला. हरी केशवजी पठारे, बापू छत्रे, बाळशास्त्री जांभेकर, गोविंद नारायणा माडगावकर इतर निबंधकारांनी सामाजिक विषयावर लेखन केले.

निबंध वाङ्मयाचे स्वरूप :-

इ. स. १८७४ ते १९२० या कालखंडात निबंध या वाङ्मयामधून वास्तवपूर्ण, उपहासात्मक, समाजप्रबोधनपर आणि मनोरंजनात्मक लेखन केले. समाजप्रबोधन करता- करता लोकांचे मनोरंजन केले. या काळातील निबंधलेखनाचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे होते.

वास्तव लेखन :- इंग्रजी कालखंडात निबंध वाङ्मयाचे समाजाचे वास्तव चित्रण केले आहे. चिपळूणकर, लोकहितवादी यांनी समाजामधील विषमतेचे तसेच धार्मिक रूढी-परंपरांचे वास्तव चित्रण निबंध लेखनाच्या माध्यमातून केले. समाज जागृती करण्यासाठी निबंध वाङ्मयाने मोलाचे कार्य केले.

उपहासात्मक लेखन :- विष्णूशास्त्री चिपळूणकरांनी आपल्या निबंधामधून उपहासात्मक पद्धतीने वास्तव चित्रण केले आहे. समाज प्रबोधनाचे माध्यम म्हणून निबंध वाङ्मयाकडे पाहिले जाते. त्यामुळे विष्णूशास्त्री चिपळूणकरांनी उपहासात्मक पद्धतीने लेखन केले आहे.

प्रबोधनपर लेखन :- इ. स. १८७४ ते १९२० या कालखंडातील लेखन समाजप्रबोधनाच्या हेतूने केले जात होते. तसेच या काळातील निबंध वाङ्मयाने अनेक विषय हाताळले. त्यामुळे निबंधलेखनाचे वाचन करणारा बाचकवर्ग मोठ्या प्रमाणावर होता. या काळात सामाजिक, धार्मिक विषयावर समाजप्रबोधन करण्यात आले. विष्णूशास्त्री चिपळूणकरांनी समाज प्रबोधनपर लेखन केले आहे.

मनोरंजक लेखन :- या काळातील निबंध वाङ्मयाने समाज प्रबोधनाबरोबर, मनोरंजनात्मक लेखन केले आहे. त्यामुळे निबंध वाङ्मयाला प्रत्येक स्तरातील वाचकवर्ग लाभला होता. या काळातील निबंध वाङ्मयाने साधी-सोपी भाषा, चमत्कारिक माहिती, विनोद, आख्यायिका, सुभाषिते इत्यादी प्रबोधनपर आणि चटकदार भाषाशैलीचा वापर केला आहे. अशाप्रकारे आपणास निबंध वाङ्मयाचे स्वरूप सांगता येते.

निबंध वाङ्मयाची वाटचाल :-

इ.स. १८७४ ते १९२० या कालखंडात निबंध वाङ्मयाचे समाजप्रबोधनाबरोबर मनोरंजनाचे कार्य केले आहे. सुरुवातीला मराठी ज्ञानप्रसारकसारख्या नियतकालिकांमधून निबंधलेखन झाले. त्यामधून मुक्तपणे विचार मांडले आहेत. हे सर्व लेखन समाज प्रबोधनाच्या हेतूने आणि साध्या सोप्या भाषेत केले आहे. निबंध वाङ्मयाची वाटचाल पुढीलप्रमाणे सांगता येते.

लोकहितवादी :-

सामाजिक विषयावर निबंध लेखन केले तसेच बोलीभाषेच्या माध्यमातून समाजप्रबोधन करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी नाट्यात्मक पद्धतीने लेखन केले आहे. त्यामुळे त्यांच्या लेखनास शतपत्रे असे म्हटले आहे.

गोविंद माडगावकर :-

रोजच्या व्यवहारातील सर्वसाधारण विषय घेऊन निबंधलेखन केले आहे. त्यांनी ललित्यपूर्ण भाषेचा वापर करून निबंधलेखन केले. आपले विचार पटवून देण्यासाठी विविध उदाहरणांचा वापर केला आहे. तसेच वाङ्मयीन गुणसंपन्न भाषेचा वापर केला आहे.

विष्णूशास्त्री चिपळूणकर :-

चिपळूणकर त्यांनी सामाजिक विषयावर वर्णन केले आहे. त्यांच्या निबंध लेखनात प्रसाद, ओज, विनोद, उपहास इतर गोष्टी दिसून येतात. त्यांनी चटकदार आणि डौलदार भाषेचा वापर करून निबंध लेखन केले.

शि. म. परांजपे :-

शि. म. परांजपे यांनी व्यक्तिगत अनुभवांचा आविष्कार लघुनिबंधाच्या माध्यमातून केला आहे. त्यांची भाषाशैली संवेदनांनी मोहरलेली आहे. तसेच त्यांच्या लेखनात संस्कृत भाषेतील शब्दांचा व विभ्रमांचा वापर केलेला आहे. त्यांनी निबंध लेखनात काव्यमय शैलीचा वापर केला आहे.\

श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर :-

कोल्हटकर यांनी निबंध वाङ्मयात व्यक्तिगत विनोदी दृष्टीचा वापर केला आहे. त्यामुळे निबंध वाङ्मयात विनोदाला प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली. त्यांनी रोजच्या जीवनातील विषय घेऊन विनोदाची निर्मिती केली आहे. त्यामुळे त्यांचे लेखन लघुनिबंधाच्या अधिक जवळ जाताना दिसते.

न. चि. केळकर :-

केळकर यांनी निबंध लेखन अत्यंत हृदयंगम लालित्य ओतून लिहिण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यामुळे न. चि. केळकर यांचे निबंधलेखन वाङ्मयीन गुणवत्तेच्या दृष्टीने श्रेष्ठ आहेत.

अ. ब. कोल्हटकर :-

कोल्हटकर यांनी आपल्या निबंधलेखनाच्या माध्यमातून नवा वाचकवर्ग मिळवून दिला, तसेच लालित्यपूर्ण भाषेत निबंध लेखन केल्यामुळे या वाङ्मयप्रकाराच्या वाचकवर्गात वाढ झाली. मराठी वाङ्मयात निबंध या साहित्यप्रकाराला प्रतिष्ठा प्राप्त करून देण्याचा प्रयत्न या कालखंडात अनेक लेखकांनी केला.

अशाप्रकारे आपणास निबंध या वाङ्मयाचे स्वरूप आणि वाटचाल सांगता येते. या काळातील लेखकांनी समाजप्रबोधन आणि मनोरंजन करण्याच्या हेतूने निबंधलेखन केले आहे.

२ कथा स्वरूप व वाटचाल (इ. स. १८७४ ते १९२०)

इ. स. १८७४ ते १९२० या कालखंडातील मनोरंजन या मासिकाने मराठी कथेला वेगळ्या उंचीवर नेऊन ठेवले आहे. 'मनोरंजन' या मासिकाने नवकथेला वाचकांपर्यंत पोहचविण्याचे कार्य केले. वाचकांची अभिरूची निर्माण करण्याचे कार्य या मासिकाने केले. या कालखंडातील कथा वाङ्मयाने लोकांचे मनोरंजन केले.

कथा वाङ्मयाचे स्वरूप :-

इ. स. १८७४ ते १९२० या कालखंडातील 'कथा' वाङ्मय हा समृद्ध झालेला आहे. प्रवास 'लघुकथेपर्यंत' येऊन पोहचलेला आहे. या कालखंडातील कथा वाङ्मयाचे स्वरूप हे करमणूक आणि मनोरंजन स्वरूपाचे होते. या काळातील कथा वाङ्मयाने विनोदी, तत्त्वप्रधान, वास्तव, राजकीय आणि स्त्रीविषयक दृष्टीकोण समोर ठेऊन लेखन केले आहे. कथा वाङ्मयाचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे सांगता येते.

१ **रहस्यात्मक** :- या कालखंडातील लेखकांनी कथा लेखन करताना रहस्यात्मकतेचा वापर केलेला दिसतो. या कथांमधील कथानक रहस्यात्मक स्वरूपाचे निर्माण केले आहे. मात्र कथेचा शेवट हा गोड स्वरूपाचा करण्याची प्रथा होती. त्यामुळे कथा वाचन करणारा वाचक शेवटपर्यंत कथा वाचत होता. या काळात कथेचा वाचक वर्ग वाढलेला दिसतो.

२ **मनोरंजक** :- या काळातील 'मनोरंजन' या मासिकाने कथेला वाचकांपर्यंत पोहचविण्याचे कार्य केले या काळातील वि. सी. गुर्जर यांनी बोध आणि नीतिवर आधारीत कथालेखन केले. 'द्राक्षांसा घोस' या कथासंग्रहामधून मनोरंजनात्मक लेखन केले आहे. त्यांनी चतुर व चमत्कारीक संवादाचा वापर केला आहे. खुशखुशीत चर्चा, हास्यविलास, थट्टा, कोट्या- प्रतिकोट्या इत्यादींचा मार्मिक उपयोग केला आहे.

३ **सामाजिक** :- करमणूक आणि मनोरंजक कालखंडात सामाजिक विषमतेविरुद्धच्या कथा लिहिल्या जात होत्या. या काळात कथानकाची गुंतागुंत आणि समाजातील विषमतेचे चित्रण कथांमधून केले आहे. या काळात धर्माच्या नावाखाली होणारे शोषण, सर्वसामान्य माणसाला दिली जाणारी विषमतेची वागणूक याचे चित्रण सामाजिक कथेमधून आले आहे.

४ **अतिरंजित** :- इ. स. १८७४ ते १९२० या कालखंडातील कथावाङ्मयाने रहस्यात्मक, मनोरंजक, सामाजिक इतर विषयांबरोबर अतिरंजित स्वरूपाच्या कथा लिहिल्या आहेत. या काळातील कथा वाङ्मयाने वेगवेगळ्या स्वरूपाच्या कथा लिहिल्यामुळे वाचकवर्ग वाढलेला दिसतो. या काळातील अतिरंजित कथांनी वाचकवर्ग कंटाळलेला होता. मात्र ठराविक वाचकवर्गाला अतिरंजित कथा आवडणाऱ्या होत्या.

कथा वाङ्मयाची वाटचाल (इ.स. १८७४ ते १९२०)

अव्वल इंग्रजी कालखंडात मराठी कथेला इ. स. १८७४ ते १९२० या काळात बहर आला आहे. हरिभाऊ आपटे यांच्याप्रमाणे कथालेखन करणारे अनेक कथाकार या काळात जन्माला आले. या कथाकारांनी समाजातील अनिष्ट रूढी-परंपरांचे चित्रण केले. तसेच मध्यमवर्गीय कुटुंबातील समस्यांचे चित्रण या काळातील अनेक कथाकारांनी केले आहे. समाजाचे कथेच्या माध्यमातून मनोरंजन आणि प्रबोधनात्मक लेखन केले आहे. कथा वाङ्मयाची वाटचाल पुढीलप्रमाणे सांगता येते.

१. वि.सी.गुर्जर :-

इ. स. १८७४ ते १९२० या कालखंडात लघुकथेला लोकप्रिय करण्याचे कार्य वि. सी. गुर्जर यांनी केले. त्यांनी अनेक कथा अनुवादित केल्या आहेत. त्यांच्या कथा घटनाप्रधान आहेत. त्यांच्या कथेत रहस्यात्मकता असून, शेवट मात्र गोड स्वरूपाचा आहे. त्यांनी प्रसन्न भाषाशैलीचा वापर करित, सुंदर संवादनिर्मिती केली आहे. त्यांच्या कथेत पात्रांचे उथळ स्वभावदर्शन घडविले आहे. तसेच पाल्हाळिक वर्णनामुळे कथांची लांबी वाढली आहे. मात्र ललित्य व रंजकतेचा वापर केल्यामुळे, चांगला वाचकवर्ग मिळाला आहे. त्यांनी 'द्राक्षांचे घोष' ह्या कथासंग्रह लिहिला आहे.

२. श्री. कृ. के. गोखले :-

गोखले यांनी या काळात मनोरंजनात्मक हेतूने कथालेखन केले आहे. त्यांनी रूपांतरीत कथांच्या माध्यमातून मराठी कथालेखनात मोठी भर घातली आहे. त्यांच्या कथालेखनावर पाश्चात्य कथालेखकांचा प्रभाव जाणवतो. त्यांच्या कथा रंजक व सुबोध स्वरूपाच्या आहेत. त्यांनी अद्भुतरम्य आणि मनोरंजक कथालेखन केले

आहे. उदा. 'बालक', 'दोन दिवसांची बायको', 'मैनाबाईचा राघू', 'मंतरलेले पाणी', 'थोडासा मेंदूचा विकार' इतर कथा लिहिल्या आहेत.

३. नारायण हरी आपटे :-

ना. ह. आपटे यांनी उपदेशप्रधान कथालेखन केले आहे. त्यांनी बोधप्रधान कथा लेखन केले आहे. तसेच मध्यवर्गीय कुटुंबाचे चित्रण आपल्या कथांमधून केले आहे. त्यांनी आपल्या कथांमधून आकर्षक पद्धतीने चित्रण केले आहे. उदा. 'बनारसी बोरे', 'आराम-विराम', 'हसा फिरा रूसा', 'कोंडा कणी' इतर कथालेखन केले आहे.

४. सरस्वतीकुमार :-

सरस्वतीकुमार यांनी सामाजिक विषयावर कथालेखन केले आहे. तसेच: रहस्यावर आधारीत कथालेखन केले आहे. त्यांच्या कथालेखनात प्रसंगांची गुंफण आणि कथानकाची गुंतागुंत असलेली दिसते. प्रभावी स्वभावचित्रणामुळे त्यांच्या कथा दीर्घ असूनही मनाची पकड घेताना दिसतात. उदा. 'सिंहस्थ व इतर गोष्टी' आणि 'रक्त व इतर गोष्टी' इतर कथासंग्रह लिहिले आहेत.

५. वा. ना. देशपांडे :-

वा. ना. देशपांडे यांनी अतिरंजक पद्धतीने कथालेखन केले. पात्रांच्या तोंडी स्वतःची शब्दरचना घातल्यामुळे, त्या पात्रांचे स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व नष्ट झाले आहे. त्यांचे कथानक उत्कृष्ट आणि हृदयस्पर्शी आहे. उदा. 'सुखस्वप्ने', 'दिपावली' इतर कथासंग्रह लिहिले.

६. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर :-

कोल्हटकर यांनी कथांमधून कल्पनाविलासाचे चित्रण केले आहे. तसेच त्यांनी रहस्यमय च अद्भुत कथालेखन केले आहे. मात्र त्यांच्या कथेत कोटिबाजपणाचा अतिरेक दिसून येतो. उदा. 'गाणारे यंत्र', 'पती हाच स्त्रीचा अलंकार', 'गरिब विचारे पाडस' इतर कथा लिहिल्या आहेत.

७. न. चि. केळकर :-

केळकर यांनी पाल्हाळिक स्वरूपाचे कथालेखन केले आहे. त्यांनी कथालेखनात स्वाभाविक संवादांचा वापर केला आहे. वास्तव प्रसंगांबरोबर यशस्वी स्वभावलेखन केले आहे. कथेतील विनोदी शैलीमुळे त्यांची कथा आकर्षक झाली आहे. उदा. 'कपड्यांची अदलाबदल', 'अलिगड किल्ल्यातील एक रहस्य' इतर कथा लिहिल्या आहेत.

८. शि. म. परांजपे :-

परांजपे यांनी आपल्या कथांमधून राजकीय जीवनाचे चित्रण केले आहे. त्यांची कथा स्वदेशाभिमान जागृत करते. ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध सूचकपणे लेखन केले आहे. त्यांच्या कथा भावनोत्कट व कल्पनाविलासात्मक आहेत. शि. म. परांजपे यांचे कथालेखन ठराविक चाकोरीत बसत नाही कथेमधील भावनोत्कटता, कल्पनाविलास, उपहास व उपरोध यांच्या तीव्रतेमुळे त्यांच्या कथा वाचनीय झाल्या आहेत.

९. वा. म. जोशी :-

वा. म. जोशी यांनी सामाजिक आशयाचे कथालेखन केले आहे. त्यांनी पाल्हाळिक व जुन्या वळणाच्या कथा लिहिल्या आहेत. कथेमधून स्वदेशाभिमान जागृत करण्याचे कार्य केले. त्यांची कथा मानवी स्वभावातील विसंगतीवर बोट ठेवते. उदा. 'दोन स्वदेशींचा लढा', 'बायकांना उजव्या डोळ्यांनी दिसत नाही', 'अदृश्य करणारी अंगणी' इतर कथा लिहिल्या आहेत.

१०. दिवाकर कृष्ण :-

दिवाकर यांनी विषयावर कथालेखन केले आहे. त्यांच्या लेखनात सामान्य :- माण दिवाकर यांनी सामानि करणारे कौटुंबिक पातळीवरचे जीवन येते. स्त्रीविषय दुःखाचे पदरासे, सुख-दुः व्यक्त केले आहेत. त्यामुळे मराठी लघुकथेला वळण देणारे कथाकार पर इवाका कुव्याचा उल्लेख करावा लागतो. त्यांची कथा वाचकाला अंतर्मुख करून विचार करायला लावते.

११. इतर कथाकार :-

इ.स.१८७४ ते १९२० या कालखंडात अनेक कथाकारांनी कथावाङ्मयाचे दालन समृद्ध केले अस. १८७४ स्त्री लेखिका काशीबाई कानिटकर, गिरिजाबाई केळकर, आनंदीबाई शिक्के आहे स्वाविषयक अनुभव कथांमधून व्यक्त केले आहेत. तसेच ह. बा. अत्रे, गो. रा. माटे, ना. वि. कुलकर्णी, वा. गो. आपटे, कृ. ह. जोगळेकर इतर लेखकांनी कथावाङ्मयाला समृद्ध केले आहे.

अशाप्रकारे आपणास इ. स. १८७४ ते १९२० या कालखंडातील कथा वाङ्मयाचे स्वरूप व वाटचाल सांगता येते. या कालखंडातील कथालेखन कथानक प्रधान असल्याचे दिसते. समाजातील अनिष्ट-रूढी-परंपरा, कौटुंबिक चित्रण, मध्यमवर्गीय जीवनाचे प्रश्न कथेमधून प्रकट होत आहेत. कथा वाङ्मयाच्या माध्यमातून समाजात जनजागृती करण्याचे कार्य केले आहे. इ. स. १८७४ ते १९२० या कालखंडातील कथावाङ्मय समृद्ध झाले आहे.

३) कादंबरी स्वरूप व वाटचाल (इ. स. १८७४ ते १९२०)

इ. स. १८७४ ते १९२० हा कालखंड म्हणजे हरिभाऊ आपटे यांच्या कादंबरी लेखनाच्या प्रभावाचा कालखंड म्हणून ओळखला जातो. या कालखंडात हरिभाऊ आपटे यांनी सामाजिक आणि ऐतिहासिक स्वरूपाचे कादंबरीलेखन केले आहे. या कालखंडातील कादंबरी वाङ्मयात मध्यमवर्गीय कुटुंबातील चित्रण केले आहे. सामाजिक भान देण्याच्या दृष्टीने या कालखंडातील सामाजिक कादंबरीचा उल्लेख करावा लागतो.

कादंबरी वाङ्मयाचे स्वरूप :-

मराठी कादंबरीच्या विश्वातील इ. स. १८७४ ते १९२० हा कालखंड हरिभाऊ आपटे आणि त्यांच्या प्रभावाचा कालखंड म्हणून ओळखले जाते. या काळात सामाजिक कादंबऱ्या मोठ्या प्रमाणात लिहिल्या गेल्या ऐतिहासिक कादंबऱ्याही लिहिल्या आहेत. या काळातील कादंबरी लेखनात स्त्रीविषयक प्रश्न आले आहेत. तसेच देशाभिमान जागृत करणाऱ्या कादंबऱ्याही लिहिल्या आहेत. तसेच भाषांतरीत आणि रूपांतरीत कादंबऱ्यापण या काळात लिहिल्या आहेत. या काळातील कादंबरी वाङ्मयाचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे सांगता येते.

सामाजिक कादंबरी :- या कालखंडामध्ये सामाजिक कादंबरी लेखनाच्या माध्यमातून वास्तव चित्रण केले आहे. तत्कालीन समाजातील समाजाचे विविध पैलू उलगडून दाखविले आहेत या काळातील सामाजिक कादंबरी वाचकांच्या मनाचा वेध घेताना दिसते. या काळातील स्त्रीशिक्षणाचा प्रश्न, सतीची प्रथा, बालविवाह, विधवा पुनर्विवाहाला स्त्री शिक्षणाचा प्रश्न, सतीची प्रथा, बालविवाह, विधवा पुनर्विवाहाला प्रश्न इतर सामाजिक समस्यांचे चित्रण कादंबरी वाङ्मयाने केले आहे. उदा. 'मधली स्थिती', 'गणपतराव', 'पण लक्षात कोण घेतो?', 'जग हे असे आहे' इतर कादंबरी लेखनामधून सामाजिक वास्तव मांडले आहे.

ऐतिहासिक कादंबरी :- या काळात हरिभाऊ आपटे यांनी ऐतिहासिक कादंबरी मराठी भाषेत लिहून एक नवा आदर्श निर्माण केला. त्यांनी ऐतिहासिक कादंबरी लेखनाच्या माध्यमातून देशाभिमान जागृत करण्याचे कार्य केले. हरिभाऊ आपटे यांनी इतिहासातील शिवाजी महाराज यांच्या कार्ये कर्तृत्वाच्या आधारे लेखन केले आहे. उदा. 'म्हैसुरचा वाघ', 'केवळ स्वराज्यासाठी', 'वज्राघात', 'चंद्रगुप्त', 'गड आला पण सिंह गेला' इतर कादंबऱ्यांमधून भारताचा रोमांचकारी इतिहास रेखाटला आहे.

भाषांतरित कादंबरी :- या कालखंडात सामाजिक, ऐतिहासिक कादंबरी लेखनाबरोबरच भाषांतरीत कादंबरीलेखन मोठ्या प्रमाणावर झाले. हरिभाऊ आपटे यांनी भाषांतरीत कादंबरी लेखनापासून कादंबरी लेखनाला सुरुवात केली. या काळात इंग्रजी व बंगाली कादंबऱ्यांचे मोठ्या प्रमाणात मराठीत भाषांतरण झाले. या काळातील भाषांतरीत कादंबरीने नवा वाचक वर्ग निर्माण केला.

कादंबरी वाङ्मयाची वाटचाल :-

इ. स. १८७४ ते १९२० या कालखंडातील कादंबरी वाङ्मयावर हरिभाऊ आपटे यांचा प्रभाव असल्याचे दिसते. या काळात भाषांतरीत कादंबरी लेखन मोठ्या प्रमाणावर झाले. तसेच सामाजिक प्रश्नावर आधारीत सामाजिक कादंबरी लेखन मोठ्या प्रमाणात झाले आहे. तसेच ऐतिहासिक कादंबरीलेखन करून देशाभिमान जागृत करण्याचे कार्य केले. इ. स. १८७४ ते १९२० या कालखंडातील कादंबरी वाङ्मयाची वाटचाल पुढीलप्रमाणे सांगता येते.

हरिभाऊ आपटे :-

हरिभाऊ आपटे यांनी समाजाचे चांगले निरीक्षण करून कादंबरी लेखन केले आहे. त्यांच्या कादंबरी लेखनात पांढरपेशा समाजाचे चित्रण आले आहे. 'पण लक्षात कोण घेतो ?' या कादंबरीच्या माध्यमातून विधवा स्त्रियांच्या स्थितीचे वर्णन केले आहे. विधवांचे होणारे शोषण, मनाचा होणारा कोंडमारा इतर प्रश्न या कादंबरीत समर्थपणे मांडले आहेत. 'यशवंतराव खरे' ही समकालीन राजकारणावर आधारीत कादंबरी लिहिली असून सामाजिक प्रश्नांचे चित्रण केलेले आहे.

नाथमाधव :-

द्वारकानाथ माधवराव पितळे यांनी 'सावळ्या तांडेल' ही ऐतिहासिक कादंबरी लिहिली आहे. यानंतर त्यांनी प्रणयप्रधान कादंबरी लेखन केले आहे. तसेच 'विहंगवृंद', 'डॉक्टर कादंबरी', 'सापत्नभाव आणि स्वयंसेवक' इतर कादंबरी लेखन केले आहे. त्यांनी या कादंबऱ्यांमधून सामाजिक प्रश्न मांडले आहेत. कुमारिकेचे प्रश्न, दारूचे दुष्परिणाम, धर्मातील दोष इतर सामाजिक प्रश्नांवर आधारीत कादंबरी लेखन केले आहे. तसेच ऐतिहासिक लेखनही केले आहे. उदा. 'स्वराज्याची घटना', 'स्वराज्याची स्थापना' अशा इतर ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत.

ना. ह. आपटे :-

ना. ह. आपटे यांनी नीतीपर आणि बोधपर कादंबरी लेखन केले आहे. 'वैभवाच्या कोंदणात', 'भाग्यश्री', 'याला कारण शिक्षण' कादंबरी लेखन केले आहे. त्यांनी तरूणांना मार्गदर्शन करणाऱ्या कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. तसेच ऐतिहासिक कादंबरी लेखनामधून धर्म, आपली संस्कृती, आपली मूल्ये इतर बाबतीत वाचकांच्या मनात अभिमान निर्माण व्हावा. असे लेखन केले आहे.

वि. सी. गुर्जर :-

गुर्जर यांनी बंगाली कादंबऱ्यांचे मराठी भाषेत भाषांतरणा केले आहे. त्यांच्या कादंबरी लेखनात मध्यमवर्गीय सुशिक्षित, सत्प्रवृत्त कुटुंबाचे चित्रण केले आहे. त्यांच्या कादंबऱ्या घटनाप्रधान स्वरूपाच्या आहेत. साधी सोपी भाषा आणि चटकदार संवाद शैलीमुळे त्यांच्या कादंबऱ्या वाचनीय झाल्या आहेत. उदा. 'देवता', 'शंशांक', 'जीवनसंस्था' अशा प्रकारचे इतर कादंबरीलेखन केले आहे.

वि. वा. हडप :-

वि. वा. हडप यांनी सामाजिक आणि ऐतिहासिक कादंबरीलेखन केले आहे. विधवा स्त्रिया, विलासी पुरुष, विघडलेली तरुणी इतर स्वरूपाच्या कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. तसेच जातीभेदावर आधारीत 'झाकली मूठ' नावाची कादंबरी लिहिली आहे. शिक्षण खात्यावर आधारीत 'मास्त्रीण काकू' नावाची कादंबरी लिहिली आहे, त्यांनी आपल्या कादंबरी लेखनामधून सामाजिक प्रश्न हाताळले आहेत.

वा. म. जोशी :-

वामन मल्हार जोशी यांनी सामाजिक विषयावर कादंबरी लेखन केले आहे. देशप्रेम, धर्मप्रेम, स्त्री-स्वातंत्र्य, विधवा विवाह, संमतिय, शारिरीक व अशारिरीक प्रेम इतर प्रश्नांवर त्यांनी कादंबरी लेखन केले आहे. वा.म. जोशी यांनी 'रागिनी', 'आश्रमहरिणी' इतर कादंबरी लेखन केले आहे. हरिभाऊ आपटे यांच्या सामाजिक कादंबरीचा प्रभाव त्यांच्यावर जाणवतो.

स्त्री कादंबरीकार :-

इ.स. १८७४ ते १९२० या कालखंडात ज्या स्त्रियांनी शिक्षण घेतले. अशा स्त्रियांनी कादंबरीलेखन केलेले दिसते. यामध्ये काशिबाई कानिटकर यांनी 'रंगराव' नावाची कादंबरी लिहिली आहे. यामध्ये नैतिक तत्त्वांचा उपदेश दिला आहे. सौ. आनंदीबाई शिर्के, सौ. कमलाबाई किंबे इतर स्त्री लेखिकांनी कादंबरी लेखन केले आहे.

अशाप्रकारे इ. स. १८७४ ते १९२० या कालखंडात हरिभाऊ आपटे यांच्या सामाजिक आणि ऐतिहासिक कादंबरी लेखनाने इतर लेखकांना प्रेरणा दिली. त्यांच्यानंतर नाथमाधव, वा. म. जोशी इतर कादंबरीकारांनी सामाजिक आणि ऐतिहासिक कादंबरी लेखन करून कादंबरी-वाङ्मयात मोलाची भर घातली.

४) काव्य या वाङ्मयाचे स्वरूप व वाटचाल (इ.स. १८७४ ते १९२०)

इ. स. १८७४ ते १९२० या कालखंडात वैविध्यपूर्ण काव्यलेखन झाले आहे. मानवी जीवनाबरोबरच निसर्गाचे वर्णनही या कालखंडातील कवींने केले आहे. केशवसुत यांच्या काव्याची छाप या काळातील समकालीन कवींवर आहे. या काळातील कवींनी केशवसुतांप्रमाणेच समाजसुधारणेचा विचार व्यक्त केला आहे. या काळातील कवींनी मानवतावादी आणि समतावादी भूमिका व्यक्त केली आहे. केशवसुतांनी मराठी कवितेला दिलेले संस्कार, जाणिवा यानंतर त्यांच्या समकालीन कविंमध्येही उतरल्या आहेत. त्या अनुषंगाने काव्य वाङ्मयाचे स्वरूप व वाटचाल पुढीलप्रमाणे व्यक्त करता येते.

काव्य वाङ्मयाचे स्वरूप :-

या कालखंडातील कवींनी वेगवेगळ्या विषयावर काव्यलेखन केले आहे. या काळात लेखन करणारे प्रमुख कवी केशवसुत होते. केशवसुतांच्या कवितांचा प्रभाव इतर कवींवर पडला आहे. त्यामुळे कवितेच्या

स्वाभाविक विकासाला पूरक आणि पोषक असलेल्या जाणिवेचा या कालखंडातील मराठी कवितेमध्ये व्यक्त झाल्या आहेत.

सामाजिक काव्यलेखन :-

इ. स. १८७४ ते १९२० या कालखंडातील कविंच्या लेखनावर केशवसुतांच्या काव्यलेखनाचा प्रभाव होता. केशवसुतांनी सामाजिक आशयाच्या कविता लिहिल्या तसेच वास्तव चित्रणाच्या माध्यमातून निसर्गवर्णन, प्रेमभावना, वैयक्तिक भावाविष्कार व्यक्त केला. त्यांच्या लेखनाचा प्रभाव या काळातील कविंच्या लेखनावर होता. मात्र या काळातील कविंनी सामाजिक काव्यलेखन करताना स्वप्रतिभेचा वापर केला आहे.

देशभक्तीपर काव्यलेखन :-

या कालखंडातील कविंनी कृत्रिम भाषेपेक्षा साध्या-सोप्या भाषाशैलीचा वापर केला आहे. याकाळातील कविंनी मनोरंजनाबरोबर देशभक्तीपर काव्यलेखन केले आहे. आधुनिक मराठी काव्यलेखनात देशभक्तीपर काव्याच्या माध्यमातून वाचकांच्या मनात देशभक्ती निर्माण करण्याचे कार्य केले. या काळातील काव्याने देशभक्ती जागृत करण्याचे महत्वाचे कार्य केले.

भावनाप्रधान कवितेचे दर्शन :-

इ. स. १८५७ ते १९२० या कालखंडातील कविंनी केशवसुतांप्रमाणेच विविध विषयांचे भावनाप्रधान दृष्टीने दर्शन घडविले आहे. भावना आणि विचार यांचा प्रभावी संयोग त्यांच्या कवितांमधून पहायला मिळतो. भावनात्मक पद्धतीने काव्यलेखन केल्यामुळे त्यांची कविता निर्दोष व सर्वगुणसंपन्न निर्माण झाली. आहे. या कालखंडातील कविंनी भावनात्मक पद्धतीने लेखन केल्यामुळे त्यांच्या कवितेमधील चित्रण मानवतावादी व समतावादी आहे. चार

काव्य वाङ्मयाची वाटचाल (इ. स. १८७४ ते १९२०)

इ. स. १८७४ ते १९२० या कालखंडात केशवसूत यांच्या प्रभावाखाली काव्यलेखन झाले आहे. या काळातील कविंनी वेगवेगळ्या आशयाच्या कविता लिहिल्या आहेत. सामाजिक आशयाबरोबरच नैसर्गिक विषयावरही काव्यलेखन केले आहे. या काळातील मराठी काव्याने स्वतंत्र जाणिवे व्यक्त करून लेखन केले आहे. तसेच समाजसुधारणेचा उद्देश समोर ठेऊन काव्यलेखन केल्यामुळे स्वदेशाभिमानाची भावना काव्यातून व्यक्त झाली आहे.

केशवसुत :-

इंग्रजी वाङ्मयाच्या प्रभावाने सुरुवातीला भाषांतरीत कविता जन्माला आली. मात्र इ. स. १८७४ नंतरच्या कालखंडात काव्यलेखनाला इंग्रजी काव्यलेखनाच्या प्रभावातून मुक्त करण्याचे कार्य केशवसुतांनी केले आहे. केशवसुतांनी मराठी कवितेत आशय आणि अभिव्यक्तीच्या अनुषंगाने क्रांती घडवली आहे. परकीय वाङ्मयाच्या प्रभावाखाली असणाऱ्या कवितेला मुक्त केले. केशवसुतांनी आपल्या कवितेमध्ये सामाजिक आशयाच्या अनुषंगाने प्रबोधन केले आहे. त्यामुळे या कालखंडातील अनेक कविंनी केशवसुतांचे अनुकरण केले आहे.

ना. वा. टिळक :-

ना. वा. टिळकांना मुलाफुलांचे कवी म्हणून ओळखले जाते त्यांनी साध्या, सोप्या भाषेत कविता लिहिली आहे. त्यांनी बालबोध रचनांमधूनही काव्यलेखन केले आहे. ईश्वर, आई-बाप, गुरू, राष्ट्रभक्ती, मातृभाषा-भक्ती ख्रिस्तभक्ती इतर विषय त्यांच्या कवितेत आले आहेत. उदा. 'घड्याळ काय म्हणते?', मुलांस

योग्य बक्षिस इतर प्रकारच्या रचना केल्या आहेत. टिळकांच्या सर्वच कविता प्रासादिक, प्रेमळ, प्रसन्न व रसाळ आहेत.

लक्ष्मीबाई टिळक :-

लक्ष्मीबाई टिळक यांनी 'मनोरंजन' मासिकात 'करंज्यातला मोदक' ही प्रेममीमांसा करणारी कविता लिहिली आहे. करुणा, वात्सल्य, भक्ती इत्यादी भावनांनी त्यांची कविता समृद्ध आहे. त्यांनी कौटुंबिक स्वरूपाचे काव्यलेखन केले. तसेच सामाजिक आशयाच्या कविताही लिहिल्या आहेत. उदा. 'भरली घागर', 'पतिपत्नी', 'रामसिबाट नाही' इत्यादी काव्यलेखन केले आहे.

कवी बी

नारायण मुरलीधर गुप्ते उर्फ बी कवी यांची कविता वस्तुनिष्ठ, प्रसंगी वर्णनात्मक असली तरी तिला तत्त्वचिंतनाची एक विलक्षण धार आहे. त्यांच्या मनातील काव्यविषय भूमिका 'कविते'मधूनच व्यक्त झाली आहे. त्यांनी प्रेमावर आधारीत रूपकात्मक कविता लिहिल्या आहेत. त्यांना तत्त्वज्ञानाच्या स्पर्श झाला आहे. बी कवींची वृत्ती ही आध्यात्मप्रवण स्वरूपाची आहे. त्यामुळे त्यांनी सामाजिक आणि राजकीय आशयाच्या कविता लिहिल्या आहेत. उदा. 'कविनंदन', 'विचारतरंग', 'काव्यानंद', 'चाफा', 'बकुल', 'बुलबुल' इतर कविता लिहिल्या आहेत.

बालकवी :-

निसर्ग कवी म्हणून त्र्यंबक बापूजी ठोंबरे उर्फ बालकवी यांना ओळखले जाते. बालकवी यांनी निरागस काव्य लेखन केले आहे. त्यांनी आपल्या कवितांमधून निसर्गाचे गूढ रूप दाखवण्याचा प्रयत्न केला आहे. बालकवींच्या कविता निसर्गातील वेगवेगळ्या घटितांचे वर्णन करताना दिसतात. उदा. फुलराणी, 'श्रवणमास', 'पारवा', 'तारकांचे गाणे', 'औदुंबर', 'श्रमलेख' इतर कविता सांगता येतात.

एकनाथ पांडुरंग रेंदाळकर :-

रेंदाळकर यांनी कोल्हापूरच्या 'विजयी मराठी या मासिकामध्ये 'मंदार' नावाची कविता लिहिली. तसेच 'मंदारमंजिरी' हा पहिला काव्यसंग्रह १९१० साली प्रकाशित झाला आहे. 'मोहिनी' नावाचा काव्यसंग्रह मैत्रीविषयक आहे. बंगाली भाषेतील काव्य मराठीत भाषांतरित केले आहे. तसेच इंग्रजी कवितेचे मराठीत भाषांतर केले आहे तसेच सामाजिक आशयाच्याही कविता लिहिल्या आहेत. उदा. 'शिंग', 'निजू दे स्वस्थपणे आता', 'काय झाले बरे' प्रेमभंग इतर कविता लिहिल्या आहेत.

गोविंदाग्रज :-

राम गणेश गडकरी यांनी 'गोविंदाग्रज' या टोपन नावाने काव्यलेखन केले आहे. मादमधुर शब्दरचना, चमत्कृतीपूर्ण कल्पना, बोचरा विनोद, उपहास व उपरोध त्यांच्या कवितेत येतो. प्रेमातील निराशा आणि थोडेफार समाजाचे वा देशाचे प्रेम हे गोविंदाग्रज यांच्या लेखनात येताना दिसते. मनोरंजन मासिकात त्यांनी 'अल्लड प्रेमास' ही कविता लिहिली. 'राजहंस माझा निजला' हो त्यांची कारुण्यपूर्ण कविता महाराष्ट्रभर गाजली. त्यांच्या कवितेत कल्पनाविलासाचे दर्शन घडते. तसेच शृंगार आणि कल्पनाविलास काव्यातून प्रकटला आहे. उदा. 'प्रेमपाठ', 'चिमुकली कविता', 'अरूण', 'सांग कसे बसलो ?' 'काय करावे?' 'गुलाबी कोडे', 'मुरली', 'फुटकी तपेली', 'स्मशानातील गाणे' इतर काव्यलेखन केले आहे.

कवी दत्त :-

दत्तात्रेय कोंडो घाटे उर्फ कवी दत्त यांनी भावमधुर काव्यलेखनाच्या माध्यमातून रसिकांच्या मनावर आपली छाप उमटविली आहे. त्यांनी आपल्या कवितांमधून प्रेम, निसर्ग, राष्ट्र, समाज, शिशुजीवन इत्यादी विषयांवर स्फुट रचना केल्या आहेत. त्यांच्या निसर्गकविता सुप्रसिद्ध आहेत, तसेच त्यांनी शिशुगीते लिहिली आहेत. उदा. 'विश्व मैत्रीच्या काठी', 'कुसुम लालन', 'देवाजीची सर्व मुले', 'शहाणी बाहुली', 'अ आई' इतर काव्यलेखन केले आहे.

माधवानुज :-

काशीनाथ मोडक हरी उर्फ माधवानुज यांनी सामाजिक विषयावर काव्यलेखन केले आहे. तसेच ऐतिहासिक विषयावरही काव्यलेखन केले आहे. आपल्या पत्नीला उद्देशून काही कविता लिहिल्या आहेत. त्यांच्या कवितांमधून नीतीपाठ व बोध यांचे दर्शन घडते. उदा. 'दुष्काळ', 'जात्यावर बसून', 'थंडी', 'पर्जन्यप्रत', 'दगड फोडताना', 'पर्वती', 'कुणीकडे', 'सज्जनगड', 'भवानी तलवार', 'फुलांचा झेला', 'प्रियेचे अश्रू' इतर काव्यलेखन केले आहे. अशाप्रकारे इ. स. १८७४ ते १९२० या कालखंडात काव्यलेखन करणाऱ्या कवींचा परिचय करून देता येतो. या कालखंडातील कवींनी कवी केशवसुत यांच्या प्रभावाखाली काव्यलेखन केलेले दिसते. मराठी भाषेची निस्सीम भक्ती केलेली दिसते. काव्य लेखनाच्या माध्यमातून राष्ट्र उभारणीचे कार्य केले आहे. या काळातील काव्याने सामाजिक वास्तवाबरोबर, निसर्गविषयक आणि ऐतिहासिक वास्तवाचे चित्रण केले आहे.

५)नाटक या वाङ्मयाचे स्वरूप व वाटचाल (इ.स. १८७४ ते १९२०)

ब्रिटिश कालखंडात इंग्रजी नाटकांच्या अनुवादांमुळे मराठी नाट्य वाङ्मयाला नवे रूप प्राप्त झाले. त्यामधून मराठी रंगभूमी उदयाला आली. इंग्रजी विद्येच्या परिचयामुळे सुशिक्षितवर्ग नाट्य वाङ्मयाकडे वळाला होता. याच दरम्यान विष्णूदास भावे यांनी 'सीता स्वयंवर' हे नाटक सादर केले होते. या अगोदर मराठी वाङ्मयात संस्कृत नाटके लिहिली जात होती. नाट्यवाङ्मय निर्मिती अगोदर मराठी वाङ्मयात ललित, तमाशा, शाहीर, गोंधळी, बहुरूपी इत्यादी लोककलावंतांनी आपल्या अभिनय कौशल्याने सर्वसामान्य जनतेची करमणूक केली होती. मात्र बदलत्या काळानुसार नाट्य वाङ्मयाचे स्वरूप बदलले होते.

नाटक वाङ्मयाचे स्वरूप (इ.स. १८७४ ते १९२०)

इ. स. १८७४ ते १९२० या कालखंडातील नाट्य वाङ्मयाने सामाजिक, ऐतिहासिक आणि पौराणिक स्वरूपाचे नाट्य लेखन केले आहे. या कालखंडातील नाट्यलेखनात विविध स्वरूपाचे विषय आले आहेत. सामाजिक, आर्थिक व राजकीय विषयांबरोबरच इतर सर्व स्तरावरील विषय आले आहेत. सर्व विषय गांभीर्यपूर्वक सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. पौराणिक नाट्यलेखन काल्पनिक स्वरूपात मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. या कालखंडातील नाट्यलेखन समाज प्रबोधन, समाज जागृती व मनोरंजनाच्या हेतूने लिहिले आहेत.

सामाजिक नाट्यलेखन :-

इ. स. १८७४ ते १९२० या कालखंडात मोठ्या प्रमाणात सामाजिक नाट्यलेखन झाले आहे. हिंदू धर्मातील अनिष्ट रूढी-परंपरा यांचे दर्शन या काळातील नाट्यलेखनामधून घडते. या काळात भाषांतरीत, रूपांतरीत नाट्यलेखनही झाले. पौराणिक नाट्यवाङ्मयामधून सामाजिक विषय हाताळलेले दिसतात, या

काळातील 'जरठ कुमारी' विवाह, बालविवाह इतर सामाजिक प्रश्न नाट्यलेखनामधून आले आहेत. उदा. गो. ब. देवल यांनी 'जरठ- कुमारी विवाह' यासारखे प्रश्न हाताळले आहेत.

ऐतिहासिक नाट्यलेखन :-

या कालखंडात सामाजिक, पौराणिक नाट्यलेखनावरोबरच ऐतिहासिक नाट्यलेखन केले जात होते. ऐतिहासिक नाट्यलेखनामध्ये कोटिबाज, खटकेबाज संवाद, तसेच चटकदार व मार्मिक संवादामधून वातावरणनिर्मिती केली जात होती. या काळात ब्रिटिश सत्तेच्या विरोधात नाट्यलेखनामधून चित्रण केले जात होते. मात्र हे सर्व ऐतिहासिक नाटकांमधून दाखविले जात होते. उदा. 'सवाई माधवरावाचा मृत्यू', 'भाऊबंद की' इतर नाटकांमधून ऐतिहासिक चित्रण आले आहे.

पौराणिक नाट्यलेखन :-

या काळात पौराणिक नाट्यलेखनही मोठ्या प्रमाणात झाले आहे. महाभारतातील पात्रांवर आधारीत नाट्य लेखन केले आहे. पौराणिक नाटकांमधून व्यापक, नैतिक आदर्शांचे चित्रण केले आहे. तसेच पौराणिक नाटकांमधून राजकीय प्रश्न हाताळले आहेत. या नाटकांमध्ये सामाजिक आणि ऐतिहासिक अशा स्तरावर ही नाटके लिहिली आहेत. या काळातील रसिकांनी पौराणिक नाट्यवाङ्मयाला चांगला प्रतिसाद दिला आहे. उदा. 'संगीत सौभद्र', 'रामराज्यवियोग' इतर नाटके सांगता येतात.

नाटक वाङ्मयाची वाटचाल (इ. स. १८७४ ते १९२०)

ब्रिटिश कालखंडात इंग्रजी वाङ्मयाच्या परिचयामुळे नाट्य वाङ्मयाचा परिचय भारतीयांना झाला. त्यानंतर मोठ्या प्रमाणावर इंग्रजी नाटकांचे अनुवाद, भाषांतरण मराठीत झाले. त्यानंतर मात्र आपल्याकडे स्वतंत्र वळणाचे नाट्य लेखन मराठीत झाले आहे. संस्कृतमधील पौराणिक नाट्यलेखन मराठीत झाले. तसेच सामाजिक, ऐतिहासिक आणि पौराणिक विषयावर नाट्यलेखन झालेले दिसते. नाट्य वाङ्मयाची वाटचाल पुढीलप्रमाणे सांगता येते.

अण्णासाहेब किर्लोस्कर :-

किर्लोस्कर यांना 'संगीत नाटकाचा उद्गाता म्हणतात. तसेच आधुनिक मराठी नाटकाचे जनक म्हणूनही त्यांना ओळखले जाते. सुरुवातीला अण्णासाहेब किर्लोस्कर यांनी 'अल्ला ऊद्दीनची चितुडगडावर स्वारी' हे ऐतिहासिक नाट्यलेखन केले. तसेच 'दिग्विजय' हे नाटक लिहिले. 'किर्लोस्कर' नाटक मंडळीची स्थापना केली. त्यामार्फत अनेक ऐतिहासिक नाटके सादर केली. त्यांनी महाभारतावर आधारीत 'संगीत सौभद्र', 'रामराज्यवियोग' इतर नाटके लिहिली आहेत.

गो. ब. देवल :-

या कालखंडात सामाजिक नाटकाची मुहुर्तमेढ रोवण्याचे काम गो. ब. देवल यांनी केले. 'संगीत शारदा' या नाटकाच्या माध्यमातून 'जरठ-कुमारी विवाह' हा तत्कालीन सामाजिक प्रश्न हाताळला आहे. गो. ब. देवल यांनी 'दुर्गा', 'झुंझारराव', 'शापसंभ्रम', 'फाल्गुनराव इतर भाषांतरित नाटके लिहिली आहेत. त्यांनी साध्या, सोप्या, घरगुती व नाट्यात्मक भाषेत नाट्यलेखन केले आहे.

श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर :-

नाट्य वाङ्मयाच्या क्षेत्रात मन्वंतर घडवून आणणारे नाटककार म्हणून कोल्हटकरांना ओळखले जाते. त्यांनी रहस्यमय, शब्दनिष्ठ, कोटिबाज व काल्पनिक स्वरूपाचे नाट्यलेखन केले आहे. त्यांच्या नाट्य लेखनावर

पाश्चात्य नाटककारांचा प्रभाव होता. तसेच त्यांनी ऐतिहासिक कथानकावर आधारीत नाट्यलेखन केले आहे. उदा. 'वीरतनय', 'मूकनायक', 'वधूपरीक्षा', 'शिवपावित्र्य', 'सुखमालिका' इतर नाट्यलेखन केले आहे.

कृष्णाजी प्रभाकर खाडीलकर :-

खाडिलकरांनी रसिक वाचकांना ऐतिहासिक नाट्यलेखनाचा परिचय करून दिला. त्यांनी इतिहासकाळावर आणि पुराणकाळावर नाट्यलेखन केले आहे. राष्ट्रीय भावना जागृत करण्याच्या हेतूनेही नाट्यलेखन केले. त्यांची नाट्य लेखनाच्या माध्यमातून राष्ट्रीय भावना जागृत करण्याचे कार्य केले. तसेच पाश्चात्य तंत्राचा वापर करून भारतीय जीवनदर्शन घडविण्याचा प्रयत्न केला. उदा. 'सवाई माधवरावाचा मृत्यू', 'कीचकवध', 'भाऊबंदकी', 'संगीत स्वयंवर' इतर नाट्यलेखन केले आहे.

राम गणेश गडकरी :-

राम गणेश गडकरी यांनी काव्यात्मक, कोटीबाजपणे व कल्पनाशक्तीचा वापर करून नाट्यलेखन केले. तसेच आपल्या नाटकांमधून मानवी जीवनाचे सखोल दर्शन घडविले आहे. त्यांनी शेक्सपिअर प्रमाणेच शोकात्म नाट्यलेखन केले आहे. त्यांच्या नाटकामधील पात्रे गडकरी यांच्या लेखनामुळे अजरामर झाली आहेत. यामध्ये सिंधू, तळीराम, सुधाकर, धोंडीराज, गोकूळ, तुळसा इतर पात्रे सांगता येतात. त्यांनी अनेक नाटके लिहिली. उदा. 'प्रेमसंन्यास', 'एकच प्याला', 'भावबंध', 'राजसंन्यास', 'वेड्यांचा बाजार' इतर नाट्यलेखन केले आहे.

इतर नाटककार :-

इ. स. १८७४ ते १९२० या कालखंडात अनेक नाटककारांनी नाट्यलेखन केले आहे. या कालखंडात भा. वि. वरेरकर, यशवंत नारायण टिपणीस, गोविंद टेंभे, महादेव पालकर, दामोदर नेवाडकर इतर लेखकांनी नाट्यलेखन केले आहे. या कालखंडातील नाट्यलेखनात विषयाचे वैविध्य आहे. हा कालखंड नाट्यसृष्टीच्या वैभवाचा कालखंड म्हणून ओळखला जातो.

या कालखंडातील नाट्यलेखनाने कल्पनाशक्तीत भर टाकली. तसेच नाट्यलेखनाला योग्य दिशा दिला. तसेच या कालखंडातील नाटकांमधून लोकजागृती व लोकप्रबोधन केले आहे. या कालखंडातील नाट्यलेखनावर शेक्सपिअरच्या नाट्यलेखनाचा प्रभाव असल्याने शोकात्म नाट्यलेखन झाले आहे. या कालखंडातील नाट्यलेखनाने जनसामान्यांपर्यंत अनेक नाटक पोहचविण्याचे महत्त्वाचे कार्य केले.

४.४ (इ. स. १८७४ ते १९२०) या कालखंडातील साहित्य: प्रेरणा, प्रवृत्ती, विषय व आशय यासंदर्भातील निरीक्षणे :-

इ. स. १८७४ ते १९२० या कालखंडातील सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय पार्श्वभूमीचा प्रभाव या कालखंडातील साहित्यनिर्मितीवर पडला आहे. या काळातील स्थित्यंतराचा प्रभाव तत्कालीन वाङ्मयावर पडला आहे. या काळातील मराठी वाङ्मय स्वतंत्रपणे लिहायला सुरुवात झाली. तसेच सर्वसामान्य माणसाचे प्रश्न साहित्यामधून यायाला सुरुवात झाली. तसेच आत्मकेंद्री असणारे मराठी साहित्य समाजकेंद्री झाले. त्यामुळे या कालखंडातील परिस्थिती मराठी वाङ्मयाच्या विकासाला कारणीभूत ठरली आहे. या कालखंडातील वाङ्मयनिर्मितीची प्रेरणा व प्रवृत्ती पुढीलप्रमाणे सांगता येते.

इ. स. १८७४ ते १९२० या कालखंडातील साहित्य निर्मितीच्या प्रेरणा :-

इ. स. १८७४ ते १९२० या कालखंडात ब्रिटिशांनी सुरू केलेल्या इंग्रजी शिक्षणामुळे भारतीय जनतेला आधुनिक दृष्टीकोण मिळाला. त्यामुळे वाङ्मयनिर्मितीला चालना मिळाली आहे. तसेच ब्रिटिशांनी सुरू केलेल्या शिक्षण संस्थांमुळेही वाङ्मयाला प्रेरणा मिळाली आहे.

१. आधुनिक दृष्टीकोण :-

इंग्रजी कालखंडात भारतीय जनतेच्या परकीय संस्कृतीशी आणि परकीय वाङ्मयाशी संपर्क आला. तसेच ब्रिटिशांनी सुरू केलेल्या इंग्रजी शिक्षणामुळे नवा दृष्टीकोण मिळाला. भारतीय समाजातील रूढी-परंपरा, धर्मातील अनिष्ट प्रथा-परंपरा याचा परिचय झाला अनेकांनी या सर्वांचा शास्त्रीय पद्धतीने अभ्यास केला. त्यामुळे या कालखंडातील मराठी वाङ्मयाच्या निर्मितीवर या सर्व गोष्टींचा प्रभाव पडलेला दिसतो. यामधून सकस अशा वाङ्मयाची निर्मिती झाली.

२. इंग्रजी शिक्षणसंस्था :-

ब्रिटिशांना संपूर्ण भारतावर एकछत्री अंमल प्रस्थापित करायचा होता. यासाठी ब्रिटिशांनी भारतात शिक्षण संस्था निर्मितीला प्रेरणा आणि प्रोत्साहन दिले. पुणे, मुंबई अशा महत्त्वाच्या ठिकाणी शाळा-कॉलेजस काढून इंग्रजी आणि मराठी भाषेमधून शिक्षण देण्याची व्यवस्था केली. यामधून शिक्षण घेतलेला सुशिक्षित वर्ग बाहेर पडला. आणि वाङ्मयनिर्मिती करायला लागला. सुधारणावादी विचारांची लाट भारतात आली. यामधून साहित्यनिर्मितीला प्रेरणा आणि प्रोत्साहन मिळाले.

३. ख्रिस्ती धर्मप्रचार :-

ब्रिटिशांना भारतात एकछत्री अंमल प्रस्थापित करायचा होता. तसेच त्यांना आपला धर्म वाढवायचा होता. त्यासाठी ब्रिटिशांनी विविध प्रकारच्या शाळा उघडल्या ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी इंग्रजीमधील धार्मिक ग्रंथांची भाषांतरे केली. जाणिवपूर्वक केलेल्या ग्रंथनिर्मितीचा परिणाम मराठी साहित्यावर झालेला दिसतो. हिंदू धर्मातील अनिष्ट रूढी परंपरा यामुळे लोक उबगले होते. मात्र ख्रिश्चन धर्म हा जातीयता न पाळणारा आणि मानवतेवर आधारीत असल्याने अनेकांनी हा ग्रंथ स्वीकारला. त्याचा परिणाम साहित्यनिर्मितीवर झाला.

४. वृत्तपत्रे व नियतकालिकेला

ब्रिटिश कालखंडात भारतात छापखान्यांची व्यवस्था झाली. त्यामुळे वृत्तपत्रे आणि नियतकालिके यांच्या निर्मितीला चालना मिळाली. इंग्रजी शिक्षण घेऊन बाहेर पडलेल्या सुशिक्षित नवपिढीने समाजप्रबोधनासाठी वृत्तपत्रांची निर्मिती केली. आपल्या समाजातील आणि धर्मातील प्रथा परंपरांमधील दोष दाखवून दिले. ब्रिटिश राज्यकर्ते भारताची कशी लूट करीत आहेत याचा परिचय करून दिला. तसेच अनेक नियतकालिकांनी साहित्य लेखनाला प्रेरणा आणि प्रोत्साहन दिले.

५. शाळा मंडळी :-

ब्रिटिशांनी स्वतःच्या फायद्यासाठी भारतात विविध उपक्रम राबविले. त्यामधीलच एक म्हणजे ब्रिटिशांनी अनेक ठिकाणी सरकारी शाळा स्थापन केल्या. या शाळेअंतर्गत शाळापुस्तक मंडळीची स्थापना केली. या मंडळींनी मराठी वाङ्मयाच्या प्रकाशनाच्या बाबतीत तडकीन उपक्रम राबविले. यामुळे मराठी वाङ्मयाच्या निर्मितीला प्रेरणा मिळालेली दिसते.

अशाप्रकारे इ. स. १८७४ ते १९२० या कालखंडातील वाङ्मयाच्या निर्मितीला प्रेरणा देण्यासाठी वरील सर्व घटक कारणीभूत ठरले आहेत. या काळात मराठी वाङ्मयाची पायाभरणी चांगल्याप्रकारे होण्यास सामाजिक, सांस्कृतिक राजकीय आणि धार्मिक पार्श्वभूमी मधील हे घटक महत्वाचे आहेत.

इ. स. १८७४ ते १९२० या कालखंडातील साहित्य निर्मितीची प्रवृत्ती :-

इंग्रजी कालखंडात भारतामध्ये सुधारणांचे वारे वाहायला सुरुवात झाली होती. ब्रिटिशांनी सामाजिक आणि धार्मिक सुधारणा करायला सुरुवात केली होती. त्यामुळे त्याचा परिणाम साहित्यनिर्मितीवर झाला. साहित्यामधून सामाजिक, धार्मिक चित्रणाला सुरुवात झाली. सुरुवातीला भाषांतरीत साहित्यनिर्मितीमुळे आत्मकेंद्री साहित्यनिर्मिती झाली. त्यानंतर हळूहळू वास्तववादी साहित्यनिर्मितीला सुरुवात झाली. हळूहळू कलात्मक आणि वाचकसापेक्ष लेखन व्हायला सुरुवात झाली. साहित्य निर्मितीमधील प्रवृत्ती पुढीलप्रमाणे सांगता येते.

१. आत्मकेंद्री लेखन :-

इ. स. १८७४ ते १९२० या कालखंडामध्ये अनेक लेखक साहित्यलेखन करायला लागले. सुरुवातीला भाषांतरीत, रूपांतरीत वाङ्मयाची निर्मिती करायला लागले. नंतर स्वतंत्र वाङ्मयनिर्मिती करायला लागले. मात्र सुरुवातीला लेखन करणाऱ्या लेखकांच्या लेखनात आत्मकेंद्री लेखन मोठ्या प्रमाणात झाले. सुरुवातीला वैयक्तिक प्रसिद्धी मिळविण्यासाठी लेखन झालेले दिसते. मात्र या लेखनामधून फक्त वैयक्तिक आत्मप्रशंसा मिळाली. त्या वाङ्मयाचा फायदा समाजाला फारसा होऊ शकला नाही.

२. सामाजिक वास्तव :-

या कालखंडातील वाङ्मयाने सामाजिक वास्तव घडवायला सुरुवात केली होती. सामाजिक प्रश्न, धार्मिक प्रश्न आणि राजकीय प्रश्न साहित्यामधून यायला सुरुवात झाली होती. ब्रिटिशांनी भारताची चालवलेली आर्थिक लूट याचे चित्रण साहित्यामधून येत होते. समाजातील सर्व सामान्य माणसांचे प्रश्न त्यांच्याच भाषेत मांडल्यामुळे या काळातील वाङ्मय समाजाभिमुख झाले होते. या सर्व स्थित्यंतराचा प्रभाव साहित्यावर पडत होता. यामधून साहित्यविषयक प्रवृत्ती निर्माण झालेली दिसते.

३. भाषांतरीत/रूपांतरीत :-

ब्रिटिशांना भारतात एकछत्री अंमल प्रस्थापित करायचा होता. त्यासाठी ब्रिटिशांनी भारतात विविध स्वरूपाच्या शिक्षणसंस्था सुरू केल्या. त्यासाठी पाठ्यपुस्तक निर्मितीची मंडळे सुरू केली. सुरुवातीला भाषांतरीत वाङ्मयाला प्रेरणा आणि प्रोत्साहन दिले. तसेच भाषांतरीत वाङ्मय निर्मितीसाठी पारितोषिके दिली. इंग्रजीमधील साहित्य मराठी भाषेमधून सर्वसामान्य जनतेपर्यंत पोहचविले. त्यामुळे तत्कालीन भाषांतरीत आणि रूपांतरीत वाङ्मय निर्मितीचा प्रभाव मराठी साहित्य निर्मितीवर झालेला दिसतो.

४. कलात्मक लेखन :-

या कालखंडात शिक्षणाचा प्रचार प्रसार झाल्याने नव्या विचारांनी प्रेरित झालेल्या सुधारकांनी सामाजिक वास्तव कलात्मक पद्धतीने मांडायला सुरुवात केली. धार्मिक वास्तव मांडताना त्याला कलात्मकतेची जोड दिली. त्याचा परिणाम मराठी साहित्यनिर्मितीवर झाला मराठी साहित्यामधून मानवी जीवनमूल्ये सांगायला सुरुवात झाली. ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी धर्माचा प्रचार-प्रसार करताना येशू ख्रिस्तांची मूल्ये

ग्रंथांमधून कलात्मकतेने सांगितली. त्यामुळे या कालखंडात मराठी साहित्य लेखनावर त्याचा परिणाम झालेला दिसतो.

५. वाचक सापेक्ष लेखन :-

इ. स. १८७४ ते १९२० या कालखंडात भाषांतरीत / रूपांतरीत स्वरूपाची साहित्य निर्मिती होत होती. त्यामुळे परकीय संस्कृतीचा परिचय वाचकांना व्हायला सुरुवात झाली. होती. हळूहळू वाचकांची अभिरूची निर्माण व्हायला सुरुवात झाली. नंतर लेखकांनी स्वतंत्रपणे सामाजिक वास्तव मांडायला सुरुवात केली. मात्र या काळातील वाचकाला केंद्रवर्ती ठेऊन लेखक साहित्यनिर्मिती करीत होते. त्याचा परिणाम साहित्य निर्मितीवर झालेला दिसतो.

अशाप्रकारे ब्रिटिश कालखंडात वाङ्मयीन प्रवृत्ती दिसून येते. या कालखंडातील वाङ्मयीन प्रवृत्ती ही मराठी वाङ्मयाच्या विकासाला प्रेरक ठरलेली दिसते. मराठी वाङ्मयाच्या निर्मितीत नवविचार आल्यामुळे समृद्ध अशा स्वरूपाचे मराठी वाङ्मय निर्माण झाले.

सारांश :-

अशाप्रकारे इ. स. १८७४ ते १९२० या कालखंडातील साहित्य प्रेरणा, प्रवृत्ती व स्वरूप याचा अभ्यास करता येतो. प्रस्तुत घटकात या कालखंडातील सामाजिक, धार्मिक, राजकीय विचारांची वाटचाल याचा अभ्यास केला आहे. या कालखंडातील सामाजिक, धार्मिक, राजकीय सुधारणांचे प्रतिबिंब साहित्यामधून कसे उमटले आहे. याची सविस्तर माहिती घेतली आहे. या कालखंडात निर्माण झालेले निबंध, कथा, कादंबरी, काव्य व नाटक या वाङ्मयप्रकाराचे स्वरूप आणि वाटचाल याचा उदाहरणासहीत अभ्यास केला आहे. तसेच इ. स. १८७४ ते १९२० या कालखंडातील साहित्यनिर्मितीमागील प्रेरणा आणि प्रवृत्ती कोणत्या आहेत. याचाही अभ्यास केला. एकंदरीतच हा कालखंड मराठी साहित्याच्या निर्मितीत मोलाचे योगदान देणारा कालखंड आहे.

डॉ. संजय शिंदे
मराठी विभाग
हुतात्मा राजगुरू महाविद्यालय, राजगुरुनगर